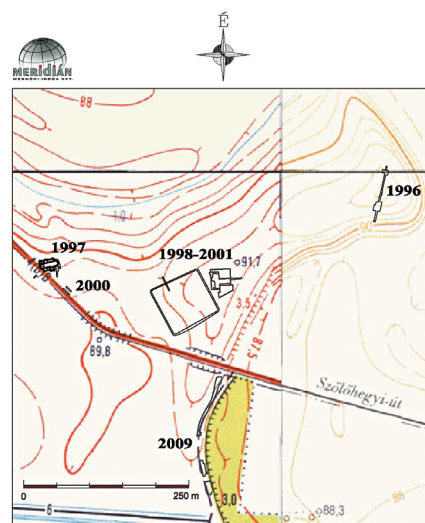

VIZI MÁRTA

Népi kályhák Tolna megyében II.

Kupola- és oromdíszek

A Tolna megyei Sárközben, Decs határában található egykori mezőváros, Ete régóta ismert a magyar régészeti kutatásban.¹ 1996-ban kezdtünk meg Miklós Zsuzsával egy, a mintegy százhusz évi kutatási folyamatban egy új, komplex vizsgálatokat magába foglaló időszakot.² A munka a korábbi kutatások áttekintésével indult, a levéltári és a múzeumi anyagok újbóli vizsgálatára is sor került.³ A mezőváros területének változásait a Tolna megyei várak kutatását végző Miklós Zsuzsa folyamatosan légi felderítéssel követte, fotósorozatokkal dokumentálta a terület változásait. Rendszeres terepbejárásokkal is kutatjuk a lelőhelyet. A mai napig rendszeres helyszíni megfigyelésekkel követem a helyszíni változásokat.⁴ A terepmunka a korábbi vizsgálati eredmények figyelembevételével kezdődött meg. Terepbejárás, intenzív terepbejárás és a mezőváros különböző részein végzett feltárások követték egymást. A felmérési munkákat a Meridián Mérnöki Kft. végezte (1a-b kép).⁵ Az előkerült leletanyag és a megfigyelések feldolgozása folyamatosan zajlik ma is. Lehetőség szerint folyama-

1a. kép. Decs-Ete mezőváros, kutatási helyszínek (Meridián Mérnöki Iroda Kft.)

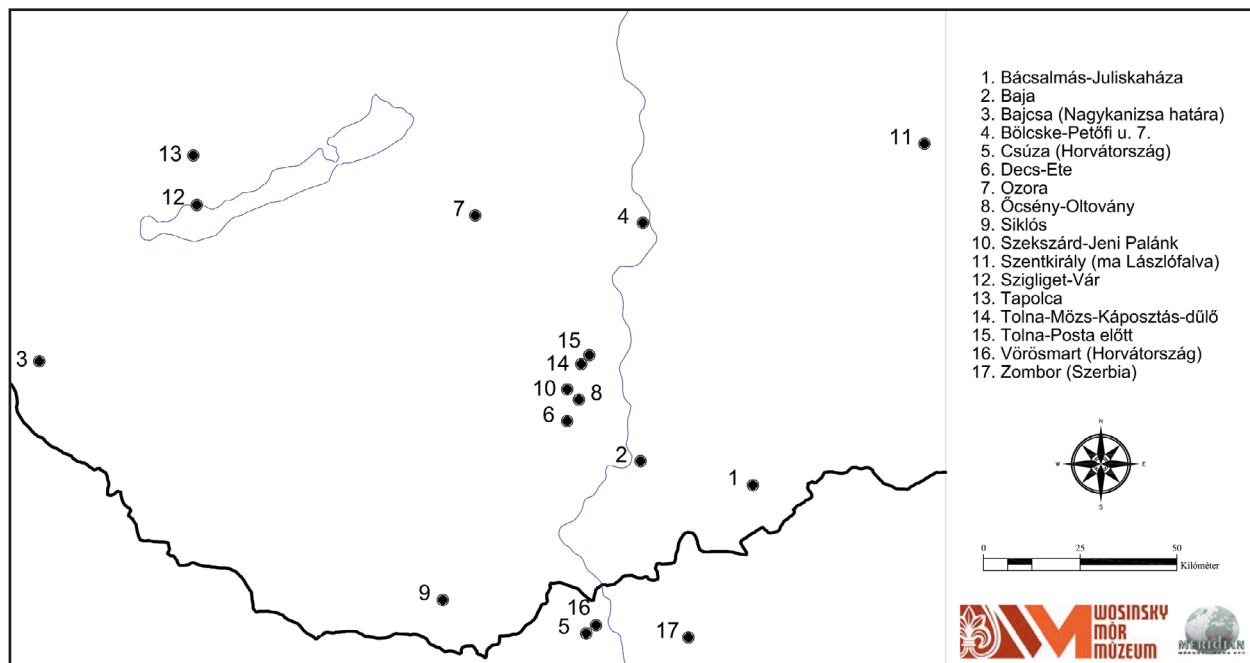
¹ A kutatástörténet áttekintése: MIKLÓS – VIZI 2009; VIZI 2009b; VIZI 2013, 153–155.

² Miklós Zsuzsa haláláig, 2014-ig közösen végeztük a kutatást. Hálásan emlékszem az együtt végzett munkára, a sok együtt töltött időre, támogatására. Azóta egyedül folytatom a munkát.

³ A kutatási projektet 1996-ban a Wosinsky Mór Megyei Múzeum kutatói keretéből tudtuk elindítani, majd az eddigi kutatásokat az OTKA (T 025385, T 046157), a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Tolna megye közgyűlése és a Wosinsky Mór Megyei Múzeum anyagi támogatásával végeztük. (A leletanyag feldolgozására 2009–2012. időtartamra újabb OTKA pályázatot nyertünk el: OTKA T 78316.)

⁴ 2023 őszén a szőlőhegyi úttól a domb szélén lévő bozótos, rézsús oldalú mélyedésben kiirtotta a növényzetet, és keleti irányban bizonyos helyeken a tulajdonos szántót alakított ki. A munkák során mentő ásást végeztem. VIZI 2023b, 358.

⁵ A kezdeti időszakban Egyed Endre (MTA BTK Régészeti Intézete) végezte a méréseket, de a fő beméréseket a Meridián Mérnöki Iroda Kft., Szenté Károly és munkatársai, Szabó László, Zentai Zoltán, Komjáthy Attila készítette. Ezúton is köszönöm segítségüket. A régészek és a rajzoló manuáléit Pájer Tímea (Meridián Mérnöki Iroda Kft.) véglegesítette. SZENTE 2014.

1b. kép. Kállyhaszem-lelőhelyek (rajz: Pájer Tímea, Meridián Mérnöki Iroda Kft.)

tosan közöltük, közlöm az eredményeket.⁶ További feltérési helyszínt az eredmények függvényében jelölök ki.

A különböző munkafázisokból jelentős mennyiségű ismeretanyagra tettünk szert. (A megfigyelések, felmérések mellett hatalmas mennyiségű tárgyi anyag is felszínre került.⁷) A leletanyag feldolgozása nem kis feladatot jelentett, jelent mind a mai napig. Az áttekintéshez az ozorai vár kora újkori anyagának rendszerezéséhez kidolgozott rendszert, adatbázist kezdtük használni.⁸ A munkában az tűnt célszerűnek, hogy egy-egy leletípust vizsgálunk meg. Ezek a típuselemzések azonban nem korlátozódtak az etei leletanyagra, az egyes típusok több régészeti lelőhely anyagából is származtak. Így például az ozorai várból származó grafitos anyagú edényekkel együtt vizsgáltam meg az Etén előkerült darabokat is.⁹

Az Ete mezőváros és az ozorai várkastély leletanyagának tanulmányozása,¹⁰ feldolgozása azonban szükségessé tette a szűkebb és a tágabb környék kállyhas leletanyagának vizsgálatát is. Egy, az etei kállyhaszemleleteket vizsgáló tanulmányban áttekintettem a szemeskállyha kutatástörténetének jelentősebb momentumait.¹¹ Néhány, nagyobb egységben Etén előkerült népi kállyha-anyagot is ismerttettem fő vonalaiban. Az anyag részletes áttekintése nyomán egy új Etére jellemző kállyhaszem típusorozatot készítettem el.¹²

A Tolna megyei régészeti lelőhelyeknek a Wosinsky Mór Múzeum régészeti gyűjteményében

⁶ Az első nagyobb áttekintés az új komplex régészeti kutatásokról: MIKLÓS – VIZI 1999. Áttekintés az etei kállyhaszempekről, kállyhaszemekről: MIKLÓS – VIZI 2003. Legutóbb: VIZI 2024b.

⁷ A restaurálási munkákat az MTA Régészeti Intézetében (ma HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest) végezte el Zamadics Ágnes restaurátor. A fémeket Somlósi Éva restaurálta. Az edénysáv edényeit a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban Tövisháti András és Tövisháti Béla restaurálta. A leltározás során közel 40.000 db tárgy került beletárolásra. Az egy tárgyat alkotó bármennyi töredéket egy darabnak kezeljük.

⁸ VIZI 2006a; VIZI 2010. A leltározás kezdetben Access adatbázisban történt (Berta József, majd Miklós Gergely programozta a szerző által megírt rendszert), a papíralap mellett. Időközben az adatbázisunk adatai a Wosinsky Mór Megyei Múzeum által használt Hunteka rendszerbe kerültek át. Az addigi rendszerem lényegi elemeit átemeltük ebbe az adatbázisba.

⁹ VIZI 2000.

¹⁰ VIZI 2015. A várkastély kora újkori kállyháiról: VIZI 2011.

¹¹ VIZI 2012; VIZI 2014.

¹² VIZI 2022b, 210–221, 242–263, 17–38. tábla. A munkában típusokba soroltam az előkerült leletanyagot.

hozzáférhető anyagait egy következő tanulmányban tekintetem át.¹³ A vizsgálat nyomán lehetővé vált a típusok összetételének értékelése is. Ez összefügg az adott lelőhely jellemzőivel, különös tekintettel arra, hogy tervásatás során, szakszerű dokumentálással került-e elő a kályhas anyag, optimális esetben a helyén, a tüzelőfelületen. Ebben az esetben ez a lelőkörmény módot ad, adhatott egy-egy kályha rekonstrukciójára. Ismerhetünk azonban véletlenszerűen előkerült egyedi darabokat, töredékeket, még tervásatás esetében is, amelyek csak korlátozott mennyiségű információt hordoznak. Ilyen töredékek lehetnek a mégannyira szisztematikus ásatás során előkerült kályhacsempe-, kályhaszemdarabok, töredékek. Egy-egy lelőhely esetében egy hosszú ideig lakott területen az egyes objektumok fűtőberendezései különféle fejlődési fázisokon mentek keresztül. A kezdetlegesebb fűtési módot felváltotta, felválthatta egy fejlettebb berendezés. A kályhák bizonyos idő elteltével elhasználódtak, szükséges volt a felújításuk, vagy akár egy új kályha felállítása is elkerülhetetlen lehetett. A fűtőberendezések általában reprezentációs szerepet is betöltöttek, főként királyi, főúri rezidenciákon. A mezővárosokban, kolostorokban, falvakban megépített kályhák is sok elemben tükrözték a díszítés fontosságát a mindennapokban. A kályhák esetében a divat is befolyásolta egy-egy új tüzelőberendezés felállítását az adott helyen. Azt, hogy mekkora szerepe volt a fűtőberendezés tönkremenetelének, esetleg a divatnak, a pénzügyi lehetőségeknek egy új berendezés felállításának igénye mellett, ma már csak feltételezni tudjuk.

Az elhasználódott kályhák darabjait, a csempéket, szemeket nagy valószínűséggel szemétre dobták. Az, hogy egy-egy ilyen kályhaanyag egyben maradt¹⁴ a körülmények szerencsés összjátékának volt köszönhető.

Decs-Etén egyik esetben az 1. árok területén találtunk jelentősebb mennyiségben szemeskályha-maradványokat. Ezen a helyszínen, úgy tűnik, hogy tönkrement kályha vagy kályhák anyagát gyűjtötték egy helyre,¹⁵ a lebontott anyagot minden bizonnyal további hasznosításra készítették össze (2. kép). A további hasznosításra azonban valamilyen ok, nyilván a mezőváros pusztulása miatt nem került sor. Azt sem tudjuk, hogy a lebontott és deponált anyag minden darabját tartalmazta-e az egy vagy több kályhának, esetleg a szebb, megóvándó darabokat nem itt helyezték el.

2. kép. Decs-Ete, kályhaszemleletek az 1. árokban (fotó: Vizi Márta)

Ete mezőváros eddig feltárt részein, az a lelőhely, ahol jelentősebb mennyiségben kerültek elő különféle típusú kályhaszemek, a 7. ház betöltése volt. Itt azonban nem kályhaomladék volt. (A továbbiakban még lesz szó erről a helyszínről.)

Gyakran előfordul, hogy a korábbi kályha, kályhák anyaga kis darabokban, töredékekben szétoszóódik az adott ház, épület környékén, akár az egész településen. Ezeket a darabokat találja meg a régész a kutatások során.¹⁶ Decs-Etén a 90. objektum feltárásakor kerültek elő szemeskályha al-

¹³ VIZI 2023a, 125–171.

¹⁴ BUZÁS – LÖVEI 1993, 191–217.

¹⁵ VIZI 2012, 228–229, 14–15. kép.

¹⁶ Az ozorai várkastély régészeti-műemléki kutatása során jó néhány kályha darabjai kerültek elő különböző feltöltési helyekről. Például: FELD – GERELYES 1985, 163–184. Zsigmond-kori kályhák darabjai kerültek elő az F aknából. – Legújabbban a vegyesmázás kályhák példáján is láthatjuk, hogy milyen változatos lelőhelyekről kerültek elő a minden bizonnyal egy kályhát alkotó darabok: VIZI 2024a.

kotórészei egy olyan házban, ahol erősen átégett kályhaalapot tártunk fel.¹⁷ A néhány, különféle típusú kályhaszem minden bizonnyal csak a maradéka lehetett az egykori kályhának. Sajnos magán a kályhaalapon nem került elő kályhaszem.

A terepbejárásokon, a feltárások különféle objektumainak betöltéseiben előkerült egy-egy darab csak utal egy-egy kályhatípus, kályhaszem/csempetípus meglétére. Az ilyen jellegű töredékeket típusonként, csoportokba sorolva jellemezhetjük egy-egy adott kályhatípus maradványaként. Arról, hogy mely házban, objektumban voltak eredeti helyükön, nincs információnk.

Látnunk kell, hogy még a meglehetősen hiányosan adatolható darabok, kis kályhacsempe-/kályhaszemtöredékek is alapvetően hozzájárulhatnak a kályhásság történetéhez. Egy adott lelőhely lehetőség szerinti összes (a feldolgozás pillanatában felelhető, hozzáférhető) leletanyagának áttekintése, vizsgálata számos kérdést vet fel az elemzések során. A Tolna megyei lelőhelyek áttekintésének egyik fontos tanulsága volt, hogy még sok helyütt bukkanhatunk kályha maradványaira, akár objektumban, akár a kidobott „szemétben”, különféle rétegekben.¹⁸

Dombóvár-Gólyavár esetében a már említett tervkutatáson¹⁹ kívül is kerültek elő kályha részei.²⁰ A döbröközi vár bejárásakor Szabó Géza és Csányi Viktor találtak az általam vizsgált tárgykörbe tartozó leleteket.²¹ Mázatlan kályhaszemek töredékei mellett női szentet ábrázoló ólommázás darab került elő, a kutatók véleménye szerint Szent Annát vagy Szent Brigittát ábrázolja.²² Egy pici töredéken az ozorai vár feltárásán előkerült,²³ zöld mázas csempéken megismert négyszirmú „lóhere” bepecsételés figyelhető meg. Ezenkívül kötél díszes sarokcsempe darabjai ismerhetők fel a táblákon.²⁴

„KOMPLETT” KÁLYHÁK

Egyes lelőhelyek esetében a feldolgozáskor a feltárt jelenségek és tárgyi anyag jellemzői miatt a kályharekonstrukcióig is eljutnak az elemzések során,²⁵ más lelőhelyek esetében a csekély fennmaradt, múzeumba került leletanyag korlátozottan ad információt. Gyakran azonban ezek a darabok is igen fontosak lehetnek a téma egésze miatt.

Az alcímben említett „komplett” kályhák optimális esetben az adott település utolsó fázisának maradványai, azaz a pusztulási fázist jellemzik. A pusztulási fázisban megmarad a kályha az adott helyen, onnan szerencsés esetben nem vitték el a még használható darabokat az omladékból. Vizsgálataim alapján a szigligeti vár kályhái jelentettek erre példát.²⁶

Sümege-Sarvay régészeti feltárásán a 17. házban került elő szemeskályha, amely Holl Imre véle-

¹⁷ VIZI 2022b, 185, 184, 35. kép, 189, 47. kép.

¹⁸ Az áttekintés során bebizonyosodott, hogy a leltározás során az egykori kutatók nem mindig tudták beazonosítani a kályhaszemeket, kályhacsempéket, illetve azok töredékeit. Az általános kutatástörténet tanulsága, hogy a feldolgozások előrehaladtával előfordul nem egy esetben, nemcsak a kályhásság esetében, hogy egy-egy témakutatás lezárultával érdemes korábbi anyagokat is ismételtén átvizsgálni. A leltárkönyvi bejegyzések alapján nem biztos, hogy azonosítani lehet egy-egy tárgytípust.

¹⁹ BERTA 2018, 207–266; BOLDIZSÁR 2018, 291–304.

²⁰ SZABÓ – CSÁNYI 2012, 186 (a szövegben 1. tábla, valójában 2. tábla) 2. t. 8–10. Mázas tál alakú, valamint bátyamintás párkány, 208, 5. tábla 8. – török típusú kályhaszemnek tűnik a tábla alapján.

²¹ SZABÓ – CSÁNYI 2012, 196, 212, 9. tábla 1–4.

²² SZABÓ – CSÁNYI 2012, 196, 212, 9. tábla 1. A máz színe nem derült ki a leírásból.

²³ Az ún. apostolt ábrázoló csempék jó néhány töredékét díszíti ez a minta, például VIZI 2018, 7. tábla 16. (Oz.201429.533.) és 17. tétel (Oz.2006.366.2.) Színes mázas csempe esetében is előfordul: VIZI 2008, 9. tábla, 23. tétel (Oz.2014.340.43., Oz.2014.350.30. – egy csempét alkotó töredékek).

²⁴ SZABÓ – CSÁNYI 2012, 196, 212, 9. tábla 4.

²⁵ Bátaszék, a ciszterci apátság területén végzett feltárások anyaga alapján. PUSZTAI 2002; Öcsény-Oltovány lelőhelyen Miklós Zsuzsa által feltárt kályha, Sabján Tibor rekonstrukciója: MIKLÓS 2007, 287–288, 275; VIZI 2023a, 152–154, 57–58. kép. A kályha rekonstrukciója a Wosinsky Mór Múzeum Örökségünk. Tolna megye története című állandó kiállításának második termében áll. Korábban: VIZI 2006b, 43.

²⁶ Tolna megyétől távolabb, a Balaton-felvidéken feltárt szigligeti vár – Gere László feltárása – jó néhány kályhája tekinthető ilyen példának. Szemeskályhák és csempékályhák is voltak a vár területén. GERE – VIZI 2019; VIZI 2022a, 209–269.

ménye alapján városi hatásra jelenhetett meg.²⁷ A megtalált kályhák országos viszonylatban is igen kiváló példák arra, hogy az elpusztult település házmaradványainak tüzelőfelületén talált omladék alapján kályharekonstrukciót lehet készíteni.²⁸ Ezek, ahogy már a fentiekben említettem, nyilvánvalóan a pusztulás, valamint az azt közvetlenül megelőző időszak fűtőberendezései.

A vizsgálatomba vont területtől messzebbre található egy, a Víziváros területéről előkerült, teljes kályhát tartalmazó leletanyag.²⁹ A kályha összeomlása, gödörbe kerülése a kutató véleménye szerint a 17. század elejére, első felére keltezhető.³⁰ A feltáráskor 71 kályhaszem és töredéke került elő. 6 db hagyma alakú szem, 3 db tányérka alakú és pohár alakú kályhaszemek voltak az együttesben. Tapasztásdarabokat nem találtak, így nem készült rekonstrukció a darabokból.³¹ A közölt anyag alapján azt mondhatom, hogy 1.1.A típusú pohár alakú kályhaszem, 1.4.A típusú hagyma alakú kályhaszem, és 1.9. típusú tányérka alakú kályhaszemeket láthatunk.

Komplett kályha anyaga kerülhet elő abban az esetben, ha a lebontott kályha anyagát egy helyen deponálják, illetve úgy dobják szemétre, hogy egy adott helyről nem szóródhattak szét a darabjai. Nem kályhaalapon megfigyelt együttes esetében nem lehetünk biztosak abban, hogy egyes darabok nem kerültek másik helyre. Ez mindenképpen befolyásolhatja a rekonstrukció pontosságát.

A régészet kutatási körében a kályhaalapon maradt leletek azok a maradványok, amelyek segíthetnek abban, hogy pontosan, pontosabban meghatározhassuk egy-egy időszak egy-egy adott gazdasági-társadalmi helyzetű emberének fűtőberendezéseit. A kutatás folytatásával minden bizonnyal további, más-más társadalmi helyzetű lakosság szokásaira is fényt deríthetünk.

A téma részletes feldolgozása, a kutatások mai feldogozottsági állapota alapján még a kutatók előtt álló feladat. Jelenleg főként a Tolna megyei anyagok elemzését végzem, némi kitekintéssel a mai Tolna megye határain.

Az ún. „népi kályhák” kutatásában a már eddig hivatkozott Sabján Tibor tevékenysége mellett nem kerülhetjük meg Holl Imre munkásságát. Az Alföld és peremvidékének népi kályhásságának bemutatására egy nagyszabású vándorkiállítás készült az ezredfordulón, amelyet több múzeumban bemutattak.³² A kiállításhoz készült katalógusban és tanulmánykötetben megjelent cikkében Holl Imre áttekintette a Kárpát-medence népi kályháit, majd egy nagyobb ívű tanulmányában országos áttekintést készített.³³

A Dél-Dunántúl esetében Holl Imre azonban csak Papp Lászlónak már az 1960-as években közölt Baranya megyei kutatásainak leleteit említi.³⁴ Decs-Ete feltárásának kályhás anyagával csak utalás szintjén foglalkozik.³⁵

A Tolna megyei lelőhelyek és leletanyagok kapcsán vissza kell térni a kutatások eredőjéhez. A szekszárdi múzeum alapítójának, Wosinsky Mórnak sok mindenben elvülhetetlen érdemei vannak. Az egyik ilyen, hogy már a múzeum korai időszakában is főként a gimnázium tanárai közül vont be tanárokat egy-egy gyűjtemény vezetésére, köztük Kovách Aladárt. Arra, hogy Wosinsky Mór milyen meghatározó szerepet játszott a kutatások során, Roediger Lajos kályhaszemeket

²⁷ HOLL 1979, 49.

²⁸ HOLL – PARÁDI 1982; HOLL 1979, 33–51.

²⁹ ÉDER 2014, 283–311. További török és magyar típusú kályhák említésével a Vízivárosból. A Szent György téri ásatásokból is került elő ilyen típusú anyag (46. jegyzet alapján), ennek nyomára azonban egyelőre azonban nem bukkantam. Valószínűleg feldolgozás alatt van.

³⁰ ÉDER 2014, 296.

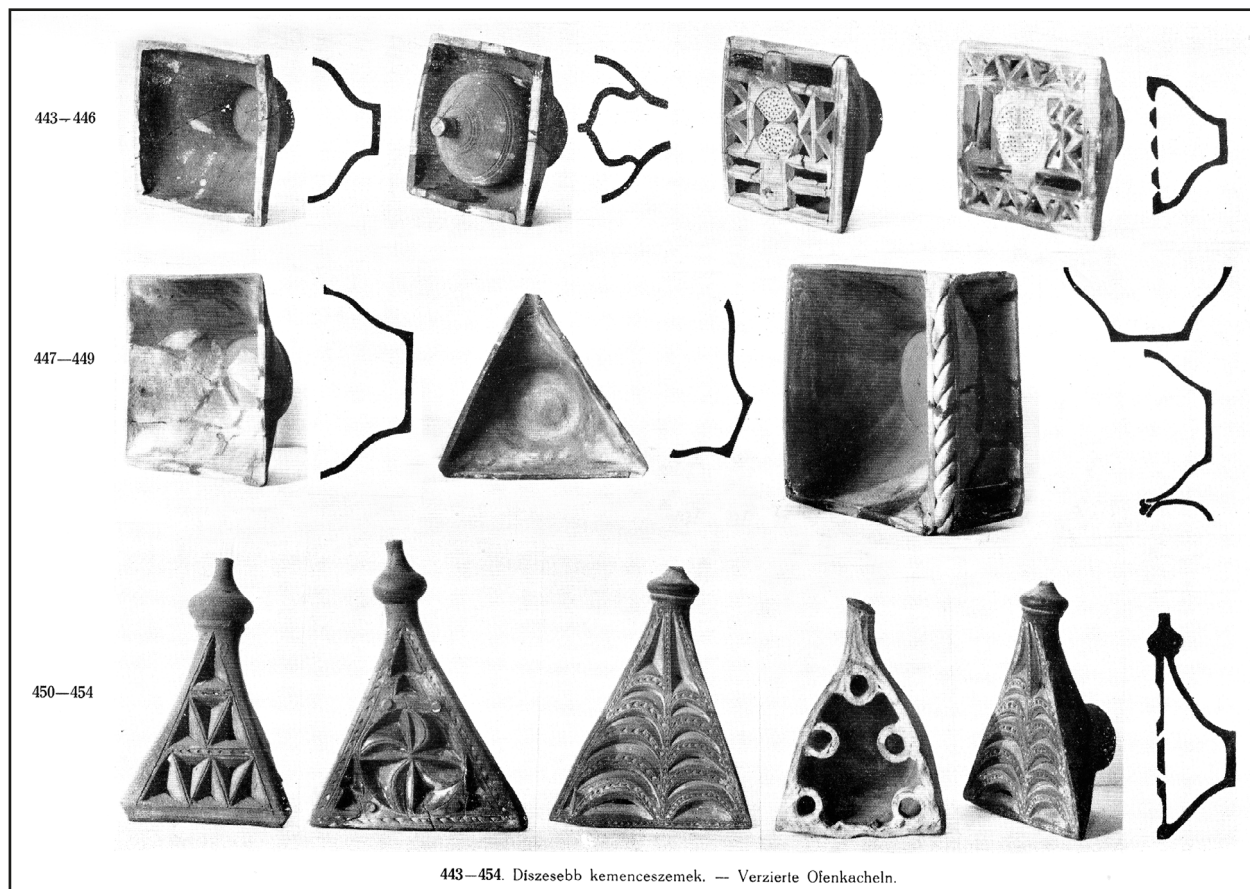
³¹ ÉDER 2014, 287–291, 301. 1–3. kép, 302. 4. kép, 308. 29–30. kép, 309. 32. kép.

³² Gerencsére 2002.

³³ HOLL 2002, 7–30; HOLL 2010, 85–145.

³⁴ Papp László kutatásai alapján: HOLL 2010, 105; PAPP 1966, 103–107. Tanulmányában említi Bóly, Somberek, Erdősmecke anyagát.

³⁵ HOLL 2010, 105. 14. kép. Hivatkozásában a Miklós Zsuzsával közösen, akkor már másfél évtizede folytatott munkából, annak ellenére, hogy a kályhásság, a kerámia vizsgálata jelen sorok írójának feladata volt akkor is, kifejezett. A cikk megjelenésének időpontjában már jóval több ismeretünk volt a mezőváros kályhásságáról, mint amit a Dél-Dunántúl kapcsán ismertett, publikált. Ha az új kutatásainkra nem is fordított figyelmet, már Csalogovits ásatásaiból előkerült kályhás leletek, megfigyelések is alapvetőek voltak. CSALOGOVITS 1937, 321–333.

3. kép. Kályhaszemtípusok (SZABÓ 1938, 97, 443–454 nyomán)

bemutató cikkében található megjegyzés utal. „A Bács-Bodrogh várm. Tört. Társ. múzeumában lévő kályhaszem példányokról csak *Wosinszky (!) orsz. múz. felügyelő úrtól* tudtam meg 1901-ben, hogy azok tulajdonképpen 'kályhabetét-edények.’”³⁶

Tolna megyében a múzeum néprajzi osztályának múzeumőreként Kovách Aladár végzett úttörő kutatásokat a Sárközben. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője, Bátky Zsigmond a Sárközben tett kutatóútja során³⁷ a helyszínen tanulmányozott jó néhány újdonságot Kovách Aladárral együtt, dokumentálta a látottakat, így Decsen egy szemeskályhát is. A helyszíni vizsgálatok nagy valószínűséggel jelentős mértékben meghatározták a további kutatások irányát. Bátky Zsigmond figyelemfelhívó cikke,³⁸ majd ennek nyomán kortársai közlései széles körben ismertté tették ezeket a kályhásság tanulmányozása során szerzett adatokat. A Decsen megörökített szemeskályha, majd a Dél-Dunántúlon előkerült további leletek az első nagy néprajzi monográfiákba is bekerültek.³⁹

A továbbiakban nem feledkezhetünk meg arról, hogy az 1920–1930-as évek faluásatásai során a kutatók felismerték a házak feltárása során a kályhákat, azok alkotórészeit is dokumentálták a korabeli kutatási szempontok, módszerek alapján.

³⁶ ROEDIGER 1905, 107.

³⁷ SZILÁGYI 1984, 284–301; továbbá: KOVÁCH 1903.

³⁸ BÁTKY 1903, 257–260. Az 1. ábra – Decsi kupás (köcsög-) kemencze –, valamint a 2. ábrán bemutatott A decsi kupás kemencze fiókjai indították el minden bizonnyal ennek a tárgycsoportnak a kutatását.

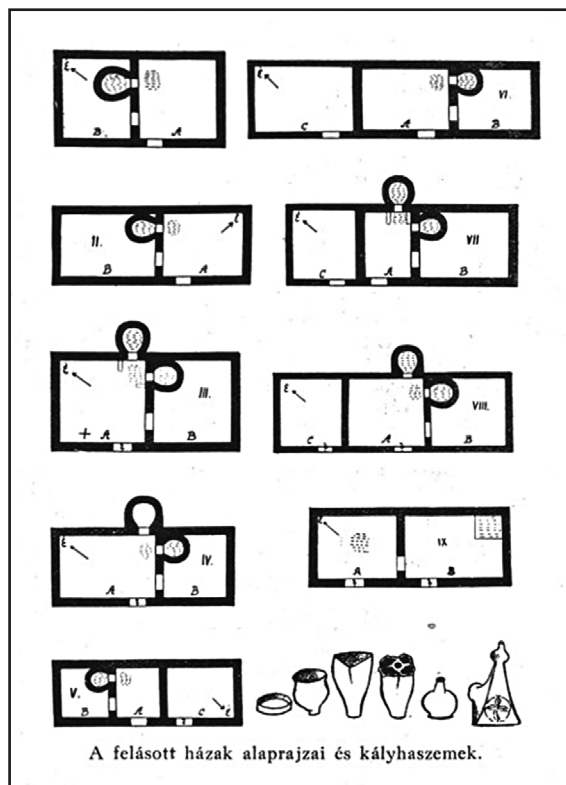
³⁹ A népi kályha kutatása: VIZI 2012, 213–254; BÁTKY 1903, 257–260; MALONYAY 1912, 737. kép. A fűtés és a kályhák történetét a régészeti adatokkal együtt Bátky Zsigmond írta meg a *Magyarság Néprajza* I. kötetében. BÁTKY 1933, 287–298, különösen: 296–297, 757. kép (decsi kályha), valamint 758–760. képek. A jobb szélső szem minden bizonnyal a jelenleg a WMM Néprajzi gyűjteményében található darabbal azonosítható. VIZI 2023a, 139. 26. kép; WMM Néprajzi gyűjtemény, ltsz.: 57.11.4.

Szabó Kálmán és Papp László Kecskemét környéki munkái a példák erre.⁴⁰ Szabó Kálmán az előkerült darabokból kályharekonstrukciókat rajzolt. Egy egyszerűbb, kör alaprajzú, palástján pohár alakú szemekkel kirakott felületű, domború felső részén hagyma alakú szemekkel kirakott kályhát mutatott be. De lehetőség volt egy másik formájú kályha megalkotására is. A díszesebb kályha felső része zárt előlapú csempékből és tál alakú szemekből állt. A párkánya azonban gombos végű oromcsempékből állt össze.⁴¹ Szabó Kálmán fotókon közölte az előkerült kályhás leletanyag szebb, típusnak tekinthető darbjait, és hozzájuk metszetrajzokat (3. kép).⁴² Papp László a házalaprajzokat bemutató rajz részeként mutatta be az általa megfigyelt kályhaszemtípusokat.⁴³ Fontos azonban a vizsgált orommegoldások miatt, hogy a házak leírásakor ismerteti az egyes helyszíneken a kályhákban előforduló kályhaszemtípusokat (4. kép).

Nem túl sok olyan lelőhelyet ismerünk, ahol a feltárt maradvány teljesnek, vagy közel teljesnek tekinthető, és még feltárója a leletanyag teljes feldolgozásig is eljutott. A legkorábbi példa a Csalogovits József által Etén feltárt szemeskályha,⁴⁴ amely tulajdonképpen lehetővé tette a 19–20. század fordulóján még megfigyelt néprajzi anyagokkal együtt a szemeskályha formájának rekonstrukcióját.⁴⁵ (Meg kell azonban jegyezni, hogy az adatok alapján itt a négyszög alakú alapon lévő szemek elhelyezkedése jelentette a kulcsot. Nem tudjuk, hogy az etei omladék az alap formáján és nagyságán, valamint a rajta lévő szemeken kívül milyen volt, pontosan hány szemet tartalmazott.) Csalogovits József ásatási anyaga alapján Sabján Tibor készített kályharekonstrukciót, amely a kelet-dunántúli kályha típusa lett.⁴⁶ Nemcsak az etei, a kelet-dunántúli kályha rekonstrukcióját készítette el Sabján Tibor, hanem tájegységeként számba vette az adott területen előkerült kályhaszemanyagot és típustáblába is rendezte az egyes helyszínek kályhaszemtípusait, lehetőség szerint rekonstrukciót, rekonstrukciókat készített az adott anyagból.⁴⁷

A világháború utáni régészeti kutatások újraindulása során szó volt a Sárközben lévő egykori falvak kutatásának újraindításáról. Éri István folytatott terepbejárásokat a helyszínen, de ő végül Veszprém megyébe került, Nagyvázsöny kutatására.⁴⁸

A második világháború után a megyei múzeum lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak.

4. kép. Házalaprajzok, kályhaszemekkel
(PAPP 1931, 141. kép nyomán)

⁴⁰ PAPP 1931; SZABÓ 1938.

⁴¹ SZABÓ 1938, 95, 441–442. Ma már tudjuk, hogy nem volt pontos a kályhaalapok megfigyelése, ezért került kerek alaprajzú, henger alakú alsó rész rekonstrukciójára. Minden bizonnyal a tűz miatt keletkezett kerek folt volt a meghatározó.

⁴² SZABÓ 1938, 92–93, 420–440. kép.

⁴³ PAPP 1931, 141. kép; ugyanez: BÁTKY 1933, 188. kép az oldal felső részén.

⁴⁴ CSALOGOVITS 1937, 321–333.

⁴⁵ Korábban részletesen áttekintettem a dél-dunántúli kályhásság kutatását. VIZI 2012, 213–227.

⁴⁶ SABJÁN 2001, 302–308, 7. kép. A rekonstrukciós rajz számos publikációba bekerült a továbbiakban, de a Wosinsky Mór Múzeum Örökségünk. Tolna megye története című állandó kiállításán, a településtörténetet bemutató részen is a kályhásságot illusztráló részben szerepel 2006 óta.

⁴⁷ SABJÁN 2001, 281–330.

⁴⁸ Éri Istvánnal folytatott telefonbeszélgetésben hívta fel a figyelmet erre a tervezett, de nem megvalósuló munkára. Visszaemlékezésében mondta el, hogy tervkutatáshoz keresett a Sárközben megfelelő helyszínt.

5. kép. Ásatás Decs-Etén (fotó: Mészáros Gyula, WMM Régészeti fotótár)

6. kép. Ásatás Decs-Etén (fotó: Mészáros Gyula, WMM Régészeti fotótár)

Igen kevés volt a dolgozói létszám, az épület újra múzeummá alakítása is komoly küzdelem volt.⁴⁹ Az 1950-es, 1970-es években Mészáros Gyula, Gaál Attila és amatőrök sok helyütt folytattak Tolna megyében terepbejárást. Ezek közül Szekszárd-Jeni Palánk és Decs-Ete lelőhelyekre szeretnék ezúton utalni.

Etén Mészáros Gyula folytatott ásatást 1967-ben.⁵⁰ Ennek dokumentációja is meglehetősen hiányos. Pontosán nem tudjuk behatárolni a kutatása helyszínét. Néhány fotó maradt fenn az árkokról és szelvényekről (5–6. kép). Ezek alapján látható, hogy az ásatással elértek házak maradványait, kemencék, kályhák látszanak. Ezeket különböző helyeken különböző mélységben tárták fel. Kályhaomladék a képek alapján nem ismerhető fel. A kutatás feldolgozása az ásató részéről nem történt meg.

Szekszárd-Jeni Palánk ásatási anyagát saját ásatásai alapján Gaál Attila dolgozta fel.⁵¹

A dél-dunántúli lelőhelyek elemzését a hódoltságkori Dél-Dunántúlon a rác-balkáni népesség szerepe szempontjából Kovács Gyöngyi vizsgálta áttekinthetően. Ebben a kályhásságra is kitért.⁵²

Szentkirály ugyan nem található Tolna megye közelében, de az előzetes vizsgálatok során lényegesnek tűnt, hogy Pálóczi Horváth András tizennyolc éven át folytatott rendszeres kutatási eredményeit, jelen esetben a kályhásság tekintetében figyelembe vegyem.⁵³ Eredményei azért is igazán fontosak az általam jelenleg vizsgált kályhásság témakörében, mert a feltárások nyomán lehetőség volt a kályhaszemek összességének meghatározására és kályharekonstrukció készítésére (7. kép).⁵⁴

„A szemeskályha maga is önálló építészeti alkotásnak tekinthető: zömök, négyszögletes, hasáb alakú alsó és henger alakú felső részével vártornyot jelképezett, tetején pártázatos szegéllyel vagy oromdíszekkel. A kályha agyagfalába tapasztott mázatlan kályhaszemek ugyan egyszerűbbek, mint

⁴⁹ A múzeumtörténetéről és az épületről is számos tanulmány keletkezett. Legutóbb: GERE – VIZI 2024, 403–419, a vonatkozó korábbi irodalommal.

⁵⁰ Mészáros Gyula nem dolgozta fel az ásatását. A WMM Régészeti gyűjteménye tartalmazza a beletárolt leleteket. MIKLÓS – VIZI 2009, 293–302. A terepbejárások és az ásatási anyag bizonyos részei feldolgozásra kerültek, illetve feldolgozásuk folyamatban van. MIKLÓS – VIZI 2002a, 195–208; MIKLÓS – VIZI 2002b, 195–208; MIKLÓS – VIZI 2003, 317–323. Legutóbb: VIZI 2024b.

⁵¹ Szekszárd-Jeni Palánk esetében a WMM Régészeti gyűjteményének adatai adnak utalást. GAÁL 2015, 145–215. Terjedelmi okok miatt részletesen nem hivatkozom ezekre.

⁵² KOVÁCS 2023, 79–104, főként 83–85, 87, 5. kép. Korábbi részletes publikációkra való utalással.

⁵³ PÁLÓCZI HORVÁTH 2023, 129–143. Az irodalomjegyzékben megtalálhatók a kutatás fontosabb közlései.

⁵⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH 2023, 131–137; SABJÁN 2000, 151–182; SABJÁN 2001, 291–297, 4–5. kép; SABJÁN 2005.

a díszes főúri kályhák színes-mázos csempéi, azonban az egyszerű bögreszemek vagy tálkák mellett változatos formájú, díszített darabok is előfordulnak: négykaréjos kályhaszemek, áttört mérműves kályhaszemek, rozettás sarokcsempék stb. Véleményünk szerint ezek a középkori népi fazekasság művészeti szintű emlékei.”⁵⁵

A pártázaton megjelenő háromnyúlványos pártaszerű dísz, valamint a háromszög szájnylású, de pohár alakú szemekkel megegyező peremet és formát mutató kályhaszemeket kell kiemeljem, mint egyedi alkotórészt.⁵⁶

A Decs-Ete mezőváros területén újraindított régészeti kutatások jelentős új anyagot eredményeztek mind a szemeskályhák, mind a csempékályhák tekintetében. A 7. ház feltárása során nagy mennyiségű, szemeskályhának felrakható kályhaszemdarabokat találtunk. A különféle típusú darabok (tál alakú, pohár alakú, tányérka alakú, hagyma alakú szemek, négykaréjos kályhaszemek, metszett előlapú, egyenlő szárú háromszög alakú tálrésszel lévő, gombos felső záródású⁵⁷) megfigyeléseim szerint új, használatlan darabok voltak, egy fazekas raktárkészletéhez tartoztak, minden bizonnyal nem egy konkrét kályhához összekészített anyag volt. A tárgyak azonban mindenképpen szemeskályha „alapanyagát” képezték.

A fentiekben már említett 1. árok leletei mellett még más árkokban, szelvényekben is tártunk fel kályhás anyagot. A 10. ház feltárásakor az egyik sarokban egy kályhaomladék volt. Ennek vizsgálatakor egyelőre csak az ott található ún. tapétamintás csempék anyagát tekintettem át.⁵⁸ Ez az omladék, különösen a népi jellegű anyaga még további kutatást igényel a továbbiakban.

A szemeskályha-anyagokat tanulmányozva, a díszes, metszett előlapú darabokra támaszkodva, a rekonstruált kupoladísz is felhasználva új, elméleti kályharekonstrukciót készítettem, amelyet Vicze László grafikus rajzolt meg (8–10. kép).⁵⁹

A rekonstrukció elméleti, mert az egykor talált kályhaalap méreteit, és az általános kályhaméreteket tekintve készült. Mindazonáltal érzékelteti azt, hogy a reprezentatív darabokból készült kályha milyen látványt nyújthatott. A rendelkezésre álló leletanyag azonban még másféle rekonstrukciót is lehetővé tesz.

Őcsény-Oltovány (Tolna megye) lelőhelyen Miklós Zsuzsa végzett feltárást. A castellumban talált kályhaomladékok s a háromosztatú ház kályhájának lehetséges rekonstrukciója további dél-dunántúli kályhák létét jelentik. Miklós Zsuzsa 1977-ben lokalizálta a 30×30 méter nagyságú erősséget, amelyet árok és az árok külső oldalán sánc vett körbe. A belső területét 1988-ban kutatóárkokkal vizsgálta, majd pedig 1990–1992 között közel teljes feltárását végezte.⁶⁰ Egy cölöpszerkezetű, toronyszerű épület állt a vár északkeleti sarkában, amelyet a terület déli szélén álló, 4×18 méter

7. kép. Szentkirály, kályharekonstrukció a Mezőgazdasági Múzeumban. Pálóczi Horváth András ásatása, Sabján Tibor rekonstrukciója (fotó: Gere László)

⁵⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH 2023, 133.

⁵⁶ VIZI 2023a, 148–152, 153. 56a-b. képen láthatunk Ozora-Várkastély lelőhelyről hasonló hármass nyúlványos oromcsempét, bár az ozorai példány grafitbevonatos.

⁵⁷ Az előkerült anyag tanulmányozása az addig ismert típusok mellett számos új darab előkerülését mutatta. Ezért került sor egy új, Decs-Ete leletanyagán alapuló rendszer kidolgozására. VIZI 2022b, 210–221, 242–263, 17–38. tábla.

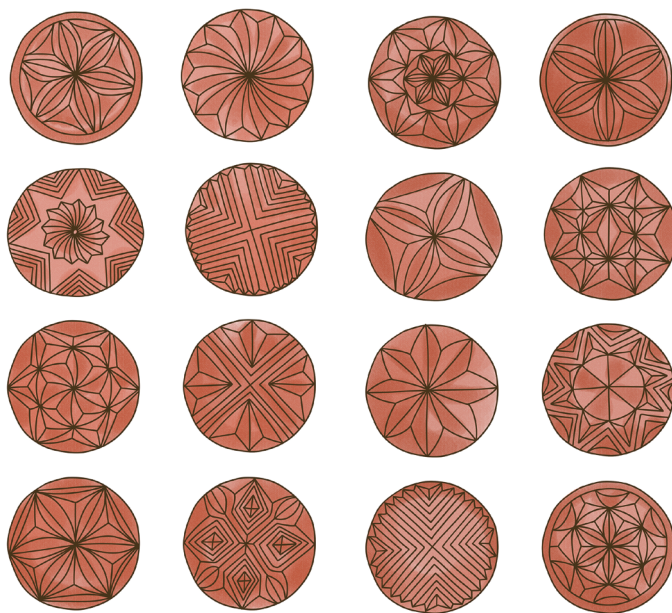
⁵⁸ VIZI 2013; VIZI 2025b.

⁵⁹ VIZI 2024b.

⁶⁰ MIKLÓS 2001, 43, 22–25. tábla (a kiállítás a katalógus által feltüntetett dátum ellenére, 2000. május 18-tól 2002. szeptember 30-ig volt látogatható); MIKLÓS 2007, 281–293.

8. kép. Kályharekonstrukció Ete metszett díszes kályhaszemerei alapján (terv: Vizi Márta, grafika: Vicze László)

9–10. kép. Metszett előlapú kályhaszemek (grafika: Vicze László)

alapterületű, háromosztatú ház omladékába ásták be.⁶¹ A lakó és gazdasági épületek közül ez a háromosztatú, vertfalú ház volt a legjelentősebb, amelynek cserépkályháját is feltárták.⁶² Összesen három cserépkályha maradványai kerültek elő a vár területéről. A legszebb a háromosztatú ház mérmű díszítésű kályhája volt.⁶³ A kályha csempéinek típusbesorolását a már említett, bővített kelet-dunántúli szemeskályha tipológia alapján készítettem el.⁶⁴

Tolna megyében további lelőhelyeken találtunk, minden bizonnyal újabb felhasználásra „eltett” anyagokat. Az M9-es út feltárásakor, Tolna-Mözs-Káposztás-dűlőben, Icse falu területén egy gödörben kézi korongon készített, küllőszerű fenékbélyeges kályhaszemeket találtam (11. kép). A település legkésőbb 1542–1543-ban elpusztult, de lehetséges, hogy már a mohácsi csata után Buda felé haladó török csapatok elpusztították.⁶⁵

A lelet kizárólag pohár alakú kályhaszemeket tartalmazott, és nem lehetett a lelőhelyen olyan helyhez, kályhaalaphoz kötni, ahol kályhaként funkcionáltak volna a darabok. (Azt nem tudjuk ugyan, hogy a 17 db kályhaszem elegendő volt-e akkor a kályha felrakásához, vagy megelégedtek ennyi szemmel, esetleg máshol tároltak még szemeket, de további darabok a feltárás sávjából nem kerültek elő.)

Érdekes módon a lelőhelyen igen kevés szemeskályhaszem-darab, töredék fordult elő, biztosan kályhaalappal rendelkező objektum nem volt a feltárt területrészen. Azt azért ki kell emelni, hogy nem volt szó a település teljes feltárásáról, csak az M9 autót út nyomvonalában történt munka. Lehetséges, hogy a domb magasabb részein voltak „kályhás objektumok”.

A Tolna megyei kályhaszem-kályhacsempe leletek áttekintésekor azonban kiderült, hogy egy

⁶¹ MIKLÓS 2007, 281–292; az ásatásról: MIKLÓS 2007, 287; a kályha csempéje és a kályha: MIKLÓS 2007, 288. 275. kép.

⁶² MIKLÓS 2001, 43.

⁶³ MIKLÓS 2001, 43, 24. tábla, 44, 25. tábla; MIKLÓS 2012, 120. A kályha rekonstrukcióját Sabján Tibor készítette el a Wosinsky Mór Megyei Múzeum *Örökségünk. Tolna megye évszázadai* című állandó kiállításán bemutatott házrészlethez. VIZI 2006b, 43. jobb felső kép; MIKLÓS 2007, 288. 275. kép. Legújabbban: VIZI 2023a, 152–154, 57–58. kép.

⁶⁴ VIZI 2023a, 152–154.

⁶⁵ VIZI 2010, 371–372.

11. kép. Pohár alakú kályhaszemek Icse lelőhelyről, M9-es autótút megelőző feltárása (fotó: Retkes Tamás)

mázatlan lapcsempe töredéke⁶⁶ is felszíni leletként ugyan, de előkerült erről a területről, a nyomvonal közelében, feltételezhetően ugyanarról a településről. Egy másik töredék, amely szintén a lelőhelyről származhat, terepbejárási anyag.⁶⁷ Ez a metszett elejű oromcsempék csoportjába tartozik.

A lapcsempe meglelte azonban azt is jelenti, hogy a területen csempés kályhák is állhattak. Miatán egyetlenegy darabról van szó, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni sem a kályhaformáról, sem más egyébéről.

A lapcsempe és a metszett elejű csempe anyaga vörös, finom homokkal soványított, a gödörben talált kályhaszemek durvább anyagúak és soványításúak, barnára égettek. Kupolát díszítő elemet, vagy oromcsempének tekinthető darabot nem találtunk.

Bölcskén egy bejelentés nyomán kerültek a múzeumba faültetéskor előkerült kályhaszemek, majd öt évvel később volt lehetőség hitelesítésre az adott területen.⁶⁸ Úgy tűnik, hogy egy gödörben helyeztek el három rétegben kályhaszemeket, amelyek a külső oldalukon lévő nyomok szerint már egy kályhában használatban voltak. Kályhaalapra nem bukkantak a munka során. Egy későbbi felhasználásra teheték el valamikor a szemeket. A keltezésük is meglehetősen távol időhatárookra tehető. Főként hagyma és pohár alakú szemek voltak a leletben.

Itt is egy deponált anyagról lehet szó, de megállapíthatatlan, hogy a darabok egy vagy több kályha részei voltak. A gödöranyagban két háromszög formájú, metszett előlapú, áttört előlapos, felül gombban végződő oromcsempe volt.⁶⁹

A fenti pár adat alapján is láthatjuk, hogy a kályhaformák rekonstrukciója több tényezőtől is függ. A nagy területen szétszóródott leletanyag csoportba sorolása – minden bizonnyal hiányos

⁶⁶ VIZI 2023a, 145. 35. kép.

⁶⁷ VIZI 2023a, 145. 36. kép.

⁶⁸ VIZI 2023a, 134–138.

⁶⁹ VIZI 2023a, 136. 22a-b. kép, 137. 23a-b. kép.

volta – nem mindig teszi lehetővé a rekonstrukciót. Ha a darabok egy már ismert kályhatípusba sorolhatók, megfelelő számú darab került elő, akkor egy elméleti rekonstrukció létrejöhet.

Leletegyüttesnek felfogható csoportok esetében meghatározható ugyan eddigi leletek alapján egy-egy kályha, de pontos kályhaalap hiánya bizonytalanná tehet egy rekonstrukciót. Ugyanígy bizonytalan az is, hogy egy-egy együtt, gödörben lévő, egy helyre összerakott anyag hány fűtőberendezéshez tartozott.

Nagyobb bizonyossággal egy-egy lakóobjektum utolsó periódusából, a pusztulási fázisban, a kályhaalapon lévő és a környékén szétszóródott leletek alapján készíthetünk rekonstrukciót. Itt sem lehetünk biztosak abban, hogy nem került el az adott helyről csempe/szem máshová.⁷⁰

GONDOLATOK A KÁLYHA FELSŐ ZÁRÁSÁRÓL

A vizsgált korszak kályhái a mai kutatási eredmények szerint négyzetes alapon álló, hasáb alakú alsó részből, azon hengeres felsőből részből álló kályhák voltak. Bizonytalanságot jelent az, hogy az alaphoz csatlakozóan, valamint a két rész illeszkedéseknél milyen megoldások léteztek. Ezek a részek agyagból (tapasztásból), vagy különböző típusú csempékből készültek, készülhettek.

A kályha egész kinézetén kívül vizsgálandó rész még többek között a felső zárás, a kályha boltozata, a felépítmény felső széle, az orompárkányok kérdése. Nem biztos, hogy minden kályhatípus, főként szemeskályha esetében számolhatunk a két részt meghatározó kályhaszemek és/vagy tál alakú szemek mellett speciális darabok meglétével.

Az orompárkányként meghatározott darabok nem minden kályhás leletanyagot tartalmazó lelőhely esetében fordulnak elő. Ez lehet kutatási hiányosság, de lehet, hogy az adott helyen nem használtak speciális oromdarabokat. A meglévő oromdarabok felhasználása egy rekonstrukcióhoz is sok esetben elméleti, hiszen nem lehetünk biztosak abban, hogy az összes darab előkerült.

Az orommegoldások a felhasznált csempetípusok változásaival is módosulhatnak többféle tényezőtől függően.

Az európai kályhásság tanulmányozása a középkori, késő középkori, kora újkori és újkori anyagok alapján azt mutatja, hogy az idők folyamán időben és területenként folyamatosan más és más megoldásokkal találkozhatunk.⁷¹ Az európai áttekintés következtetései, tanulságai mellett fontos, hogy a magyarországi régészeti feltárások anyagait vegyük tekintetbe, lehetőség szerint részletekben menően. Holl Imre a csempékályhák alaptípusai mellett figyelmet szentelt a népi kályhásság leletanyagának,⁷² de a szisztematikus ásatások, és az egyéb módon előkerült leletek pontos vizsgálata sok részletre magyarázatot ad, adhat majd a továbbiakban. Már Feld István is felhívta a figyelmet, hogy a korai, és tulajdonképpen legegyszerűbb kályhaépítő elemekre nem fordított a kutatás kellő figyelmet.⁷³ Alaposságra int bennünket, kutatókat a fennmaradt 19–20. századi kályhák változatossága is.⁷⁴

⁷⁰ VIZI 2022a, 209–269. A keleti-középső háromszatú ház tapétamintás kályhájának rekonstrukcióját az tette lehetővé, hogy a kályha a helyén pusztult el. Nagy valószínűséggel nem vittek el a helyszínről darabokat a pusztulás időpontja után.

⁷¹ Csak utalni tudok jelen esetben a vonatkozó szakirodalom összegzéseire: ROTH HEEGE 2012, főként: 127–178; ROTH HEEGE 2018, 33–39. A magyarországi „hagyományos”, alul hasáb alakú, felül hengeres formát mutató kályhák mellett Éva Roth Heege tanulmányát egy alul hasáb alakú, felül viszont gömbszelet formájú, szemeskályha rekonstrukcióval illusztrálta. ROTH HEEGE 2018, 35. 2. kép. A magyar kályhásság fejlődését Sabján Tibor áttekintései is érzékeltetik. SABJÁN 2005, 355–362, a szemeskályhákra: 358–361. Rekonstrukciós rajzokkal. KOCSIS 2018, 25–31.

⁷² HOLL 2002, 7–30; HOLL 2010, 85–145. Az alapos munka azonban arra is rávilágít, hogy maradtak még megválaszolatlan kérdések. Természetesen ezt a leletanyag nem teljes publikáltsága is okozza.

⁷³ FELD 2008, 306. Feld István részletekbe menően elemezte Holl Imre szerepét a magyarországi kályhásság kutatásában. FELD 2018, 14–24.

⁷⁴ Hivatkozhatnék néprajzi monográfiák kályhákat bemutató anyagaira a 20. század elejétől napjainkig, de a Tolna vármegyével szomszédos Somogy vármegye anyagát feldolgozó munka is kiválóan igazolja a megállapításomat. KNÉZY 2002. A Kárpát-medencére kiterjedő áttekintő vizsgálat jelen tanulmány kereteit meghaladja.

A KÁLYHA TETEJE ÉS A FELSŐ PÁRKÁNYA

A továbbiakban a napjainkig Tolna megyében előkerült kályhás anyagon tekintem át lehetőség szerint a kályha kupolájához, valamint a felső párkányhoz tartozó darabokat, azok változásait. Emellett vázlatos kitekintést adok a megyét körülvevő területek fontosabb anyagairól.

A kályha kupolája – I. 11. típus⁷⁵

I.11.A típus – Koronás kupoladísz

Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása során kerültek elő olyan töredékek,⁷⁶ amelyek elemzése azt mutatta, hogy egy áttört mintájú, csúcsos gombokkal díszített, minden bizonnyal kályhához tartozó alkotórészt képezhettek. Az áttört forma miatt nagy valószínűséggel még a tapasztott felső boltozat tetejét díszítette a rekonstruált kupoladísz. A füst a kályha boltozata alatt maradt, ebbe az elembe nem áramlott (12. kép). Sajnálatos módon egyelőre nem tudok választ adni arra, hogy ez az elem felül hogyan záródott, illetve volt-e még a most látható áttört elemen belül egyéb cserépből készült rész, vagy a tapasztott kályhaboltozat volt alatta.

12. kép. Kupoladísz Decs-Ete mezővárosból, Itsz.: E.2005.7.2–3. (fotó: Retkes Tamás)

I.11.B típus – Kupoladísz⁷⁷

A vizsgálataink során találtunk olyan darabot, darabokat, amelyek a kályha boltozatába voltak felül beépítve, nagyjából a legnagyobb kiszélesedésükig. Ezt a külső oldalukon is látható agyagbevonat bizonyította.

Aljuk zárt, tehát füst nem került beléjük. A rajtuk lévő nyílások miatt nem is lett volna szerencsés, ha beáramlik a füst a csempébe, hiszen onnan a szobába került volna.

Sabján Tibor a szemeskályha táji típusait bemutató tanulmányában az alföldi típusok között Bátky Zsigmond nyomán⁷⁸ közöl egy közel hagyma alakú, oldalán négy bebökött lyukas kályhaszemet, amelynek alsó oldala is zárt. Felül a hagyma alakú szemek nagy többségére jellemző csúcs helyett felül több irányban kihajtott levélszerű díszet találunk.⁷⁹

⁷⁵ VIZI 2025a; VIZI 2022b, 216, 254. 29. tábla.

⁷⁶ E.2005.7.1-3. A tanulmányozás során megfigyelhető volt, hogy a hét töredékből három olyan rész volt, ahol a darabok egy-egy tárgyat alkottak. Az azonban nyilvánvaló lett, hogy ezek a darabok egy kupoladíszet alkothattak. A darabok 35. gödör-7. ház omladékanak különböző részein kerültek elő.

⁷⁷ VIZI 2022b, 216–217, 254. 29. tábla 2.

⁷⁸ SABJÁN 2001, 295. 6. kép 11; 297. 80. jegyzet; BÁTKY 1904, 41–42. 1. ábra 7; 45. 2. ábra 4. (Az 1. sz. rajzos ábrán a 7. számú darabon nagy valószínűséggel az említett típusra jellemző lyuk van a felső felén, valamint talán kihajtott dísz van a csúcsnál. A 2. ábra 4. darabról bizonyossággal állítható, hogy az I.11.B típusba tartozhat.) A ROEDIGER 1905, 108. 1. ábra 8. darab is ide tartozhat, nem tudjuk, zárt-e az alja, de valószínűleg igen. A darab a lyukakon kívül szabályos, rácsszerű bekarcolással is díszített, a lyukak ebben a rácsszerkezetben láthatóak. A Sabján Tibor által hivatkozott másik ábra Roediger Lajos és Bátky Zsigmond közös cikkének a Bátky (1905, 108–110) által jegyzett részében található, a 2. ábra a Bács-Bodrog megyei edényekkel, köztük a csúcsdíszes, lyukas oldalú darabokkal: 1, 4, 8, 9, 11. A fotóról nem állapítható meg, hogy az 5. számú tárgy eredetileg is kúposan végződött-e, azaz nem volt nyúlványa. A 8. számú darabnak viszont töredékessége miatt szintén csak feltételezni tudjuk, hogy díszes csúcsa volt.

⁷⁹ I.11.B típus – VIZI 2022b, 29. tábla 2. Sabján Tibor értelmezésében nem biztos, hogy a „klasszikus hagyma alakú szemeket” (Vizi I.4.A–D típusok) szerencsés ezektől a típusoktól elkülöníteni. Az új tipológiában a gombos végű, díszített hagyma alakú elemeket a hagyma alakúak típusai közé soroltam, de külön alcsoportként (Vizi I.4.E típus). Lehetséges, hogy a speciális kupoladíszekhez kell majd ezeket is sorolni.

13a-c. Kupoladisz, Tolna megye, ltsz.: 58.149.1. (fotó: Retkes Tamás)

A Decs-Etén előkerült anyagok kapcsán végzett vizsgálatok során, amelyet a Tolna megyei lelőhelyek anyagára is kiterjesztettem,⁸⁰ figyelttem fel egy különleges darabra, amely kályha kupoladiszének tekinthető.⁸¹

Egy Tolna megyei lelőhelyű példányról van szó (13a-c. kép).⁸² A második világháborúnak a múzeumot ért pusztításai miatt a pontos előkerülési helyét nem ismerjük. Az oromcsempe gömbölyded testű, a kályhába beépített rész lefelé enyhén szűkül. Az alsó fele a kályhaboltozatba került beépítésre a felületen megfigyelhető nyomok alapján. A csúcs felé szűkül, három lyuk van az egyik oldalon bebökve. Felül csúcsban végződhetett, amely letörött, de négy kihajló nyúlványt figyelhetünk meg rajta körben, gallérszerűen. Feneke zárt. E szerint a kályha belsejéből nem került füst a tárgyba. Ez a rajta lévő díszítő lyukak miatt minden bizonnyal fontos volt a szoba füstmentessége miatt.

A kutatás során azonban további hasonló darabok kerültek elő Tolna megyéből, és a megye közvetlen közeléből.

Kresz Mária ajándékaként került a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe egy, a Sárközből, Decsről származó kupoladisz (14a-b. kép).⁸³ A szintén I.11.B típusba sorolható kupoladisz kettőskúpos formájú, éles hasvonalú tárgy, a hasvonaltól lefelé a kályhába épített elem. Felső, a csúcs felé kúposan szűkülő részén négy lyukat látunk. A csúcsán négy oldalra kihajlított levélszerű dísz. látható. A feneke zárt. Ennél a példánynál is a füstmentesség miatt volt zárt.

A 20. század elejének néprajzi irodalmában is közölnek ilyen kupoladisznek tekinthető darabokat. A sárközi, decsi kályha közlése után⁸⁴ megszaporodnak a felismert, közölt kályhaszemleletek. Már a következő évben, 1904-ben ismertet Bátky Zsigmond Bács-Bodrog megyéből, Juliskaházáról leleteket.⁸⁵ Az 1. ábrán közölt darabok (15. kép) a cikk szerint a Nemzeti Múzeumból kerültek a

⁸⁰ VIZI 2023a.

⁸¹ VIZI 2022b, 254. 29. tábla 2.

⁸² WMM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 58.149.1.; VIZI 2022b, 216–217, 254. 29. tábla 2 (I.11.B típus). A publikációban a típus nevénél tévesen szerepelt, hogy „*alul nyitott kupoladisz*”. A típus alulról zárt, hiszen az elől lévő lyukon egyébként füst szívárgott volna. Lehetséges, hogy ez a darab szintén Etén került elő, de ez a jelenlegi adatok alapján nem bizonyítható. Több hasonló tárgyunk van, amelyről ugyanezt lehet lelőhelye kapcsán elmondani.

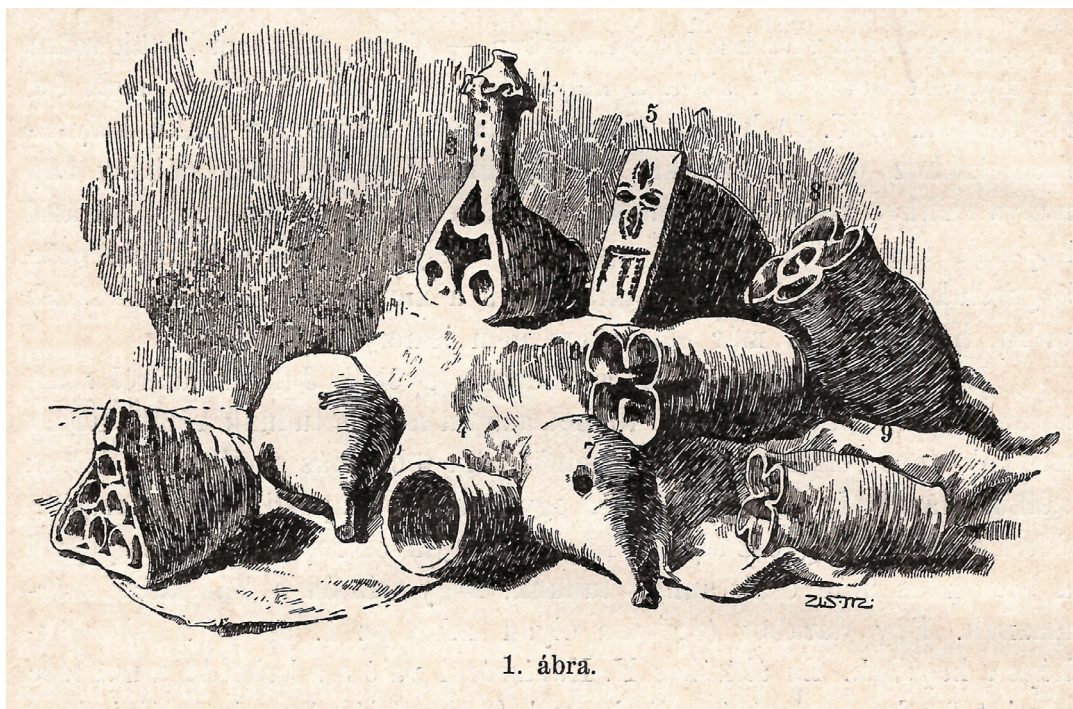
⁸³ Néprajzi Múzeum, ltsz.: 51.16.26. Vida Gabriella hívta fel a figyelmemet a tárgyra. Ezúton is köszönöm Vida Gabriella és Bodnár Katalin segítségét.

⁸⁴ B. Zs. 1903, 257–260.

⁸⁵ BÁTKY 1904, 41–49.

14a-b.
Kupoladís,
Néprajzi
Múzeum,
ltsz.:
51.16.26.
(fotó:
Garai Edit)

1. ábra.

15. kép. Kályhaszemek Juliskaháza (?) lelőhelyről (BÁTKY 1904, 42, 1. kép nyomán)

Néprajzi Múzeumba. A cikkben a 2. számú képen egy régiségkereskedőtől vásárolt anyagot mutatott be Bátky Zsigmond, amely állítólag a Bácskából származik (16. kép).⁸⁶ A 2. ábra 4. számú tárgy a most bemutatott csoportú kupoladís lehetett.

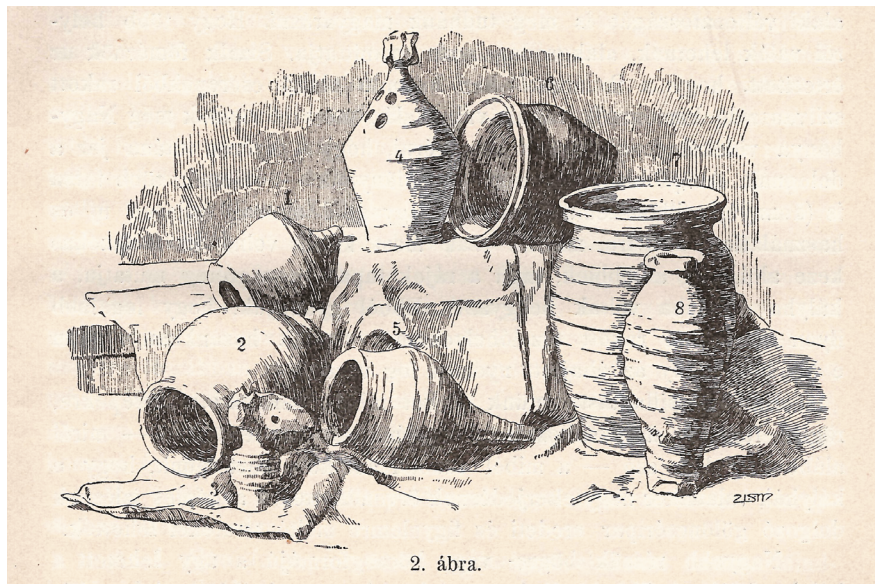
Roediger Lajos és Bátky Zsigmond 1905-ben megjelent közös cikke is az (akkori) déli országrészből közöl olyan darabokat, amelyeket a most tárgyalt csoportba tehetünk (17–18. kép).⁸⁷

A 2002-ben Gyulán megrendezett *Gerencserek, kályhások tűzvigyázók* című kiállítás a feudális kori kályhacsempéket tekintette át az Alföldről és peremvidékről. Az ehhez tartozó kiadványban megtalálható a már említett darabok egy része, és a katalógusban további fontos darabokat publi-

⁸⁶ BÁTKY 1904, 45. 2. ábra.

⁸⁷ ROEDIGER 1905; BÁTKY 1905.

16. kép.
Kályhaszemek
a Bácskából
(BÁTKY 1904,
45, 2. kép nyomán)

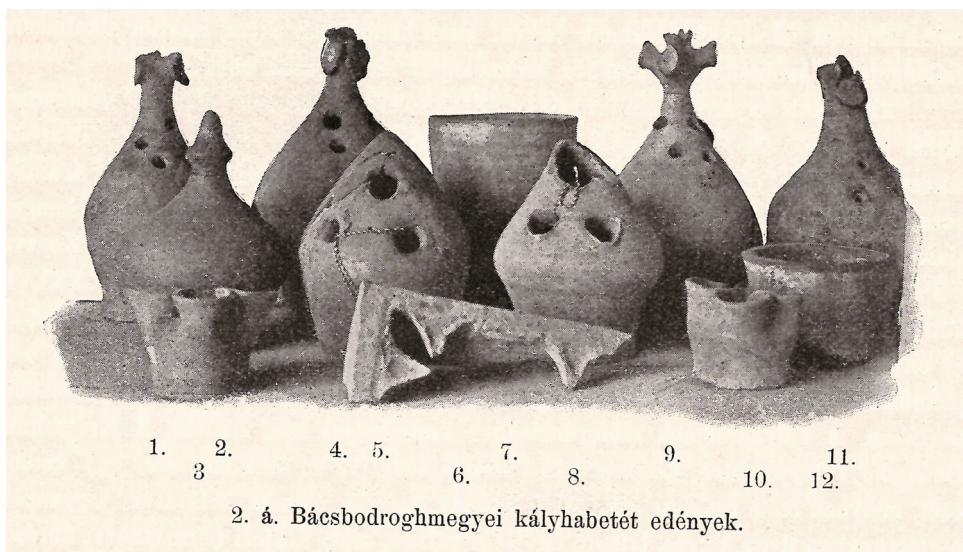

2. ábra.

17. kép.
Kályhaszemleletek
Bács-Bodrog
vármegyéből
(ROEDIGER 1905,
108. 1. kép nyomán)

18. kép.
Kályhaszemleletek
Bács-Bodrog
vármegyéből
(BÁTKY 1905,
109. 2. kép nyomán)

19. kép. Kályhaszem, Bajcsa
(fotó: Jaksity Iván,
Magyar Nemzeti Múzeum
Közcgyűjteményi Központ)

20. kép. Kályhaszem,
Bácsalmás-Juliskaháza
(fotó: Jaksity Iván,
Magyar Nemzeti Múzeum
Közcgyűjteményi Központ)

káltak a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Törzsgyűjteményéből, amelyek darabok az egykori Bács-Bodrog vármegyéből származnak.⁸⁸

A katalógusban a 82. tételen kúpos, felső szélén négylyukas, felül kihajlított, virágszerű dísszel bíró elemet mutatott be Tomka Gábor Bács-Bodrog vármegyéből, Bajsáról.⁸⁹ A 90. tétel Juliskaházáról származik a katalógusleírás szerint. Az eddig ismertetett darabokhoz hasonlóan szintén nyomott gömbtestű, a felső részén csigavonalszerűen bekarcolt vonal látható, csúcsát felül kihajtott levélszerű dísz övezi.⁹⁰ Alul nyitott a katalógus szerint, tehát minden bizonnyal belül kormos (20. kép). A további, ebbe a csoportba tartozó darabok felsorolását további bácsalmás-juliskaházi lelettel folytatom.

– Bácsalmás-Juliskaháza,⁹¹ ltsz.: 1903.112.12. Négy lyukkal, letört felső véggel. Nincs éles hasvonal, nem tudom, hogy alulról zárt-e. Ezt csak feltételezni lehet.

A Magyar Nemzeti Múzeumba már a 19. században kerültek be a fentiekén kívül is ebbe a csoportba tartozó kályhás leletek. A Magyar Nemzeti Múzeum digitális adatbázisában a Középkori Törzsgyűjtemény tartalmazza ezeket.⁹²

– Bajcsa,⁹³ Zala megye, ltsz.: 1867.90.III.2. Négy lyukkal, felső hajtogatott dísszel. Teste enyhén kúpos, törésvonal választja el az alsó egyharmadot a felső résztől (19. kép).

⁸⁸ TOMKA 2002, 86–91.

⁸⁹ TOMKA 2002, 86, 82. tétel. A dolog érdekessége, hogy a 82. tételen szereplő tárgy leltári száma (1867.90.III.2.) arra mutat, hogy ez a darab már a századfordulón fellendülő kutatás előtt bekerült a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A katalógusban történeti publikálásig nem közölték. Kérdés persze, hogy a BÁT KY 1904, 41. oldalon említett, a Néprajzi Múzeumnak átadott leletek mikor kerültek a Nemzeti Múzeumba.

⁹⁰ TOMKA 2002, 88, 90. tétel (ltsz.: 1903.116.13.). A Magyar Nemzeti Múzeum online katalógusában megtalálható (<https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1449851>; elérés: 2025. 02. 22.). A kép szerint ennek a tárgyon a peremhez közel látható egy lyuk. Véleményem szerint ez a hagyma alakú szemeken „szokásosan” látható, az égetés miatt szükséges nyílás. Tomka Gábor ezt a hagyma alakú kályhaszemek kategóriájába sorolja, teljes joggal, az új tipológia szerint választottam le a „sima” hagyma alakú szemeket, a csúcsukon külön díszítettekkel, ezzel a kupoladíszek (I.11.B csoport) csoportjába sorolva a tárgyat.

⁹¹ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1449849> (elérés: 2025. 02. 22.) Pánya István kutatásai alapján a Juliskaháza nevű hely Bácsalmás határához tartozik. Valójában egy Juliskamajor nevű hely található a környéken. Ezúton is köszönöm Pánya István segítségét.

⁹² <https://gyujtemenyek.mnm.hu/online-collection/-/results/34bb0c84-cef8-4197-b40f-cd949a5e7621/solr#displayResult> (elérés: 2025. 02. 22.) A Bátky és Roediger által publikált darabok pontos azonosítása a Magyar Nemzeti Múzeumban található darabokkal még folyamatban van. Láthatunk könnyen azonosítható darabokat az említett publikációk rajzai, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményi darabjai között, de ezt még pontosítani kell az észlelt, itt nem részletezhető anomáliák miatt.

⁹³ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1447560> (elérés: 2025. 02. 22.)

– Csúza,⁹⁴ Eszék-Baranya, Horvátország, ltsz.: 1880.57.2. Négy lyukkal a felső részen, tojásdad test, felül kihajtogatott dísszel.

– Siklós,⁹⁵ Baranya megye, ltsz.: 1868.7.2. Tojásdad testű, a fotón nem látszik lyuk, felül kihajtogatott dísz.

– Tapolca,⁹⁶ Veszprém megye, ltsz.: 1868.93.3. Tojásdad test, de a fotón lyuk nem látszik. Felül kihajtogatott dísz.

– Vörösmart,⁹⁷ Horvátország, ltsz.: 1912.20.13. Négy lyukkal, felső, hajtogatott dísszel.

Megállapítható az ismertetett darabok alapján, hogy a Tolna megyéből származó, a kutatások korai periódusából származó leletek mellett jó néhány hasonló kupoladísz származik a kályhakutatók korai időszakából a közelebbi és távolabbi környékről. Ezek a leletek a 19. századi Magyarország déli felére csoportosulnak. Érdekes módon ezt a délkelet-magyarországi bajcsai darab és a Balaton-felvidéki tapolcai darab egészíti ki. További kutatást igényel ezeknek a daraboknak a lelőhelyén további vizsgálat, hogy egyediek-e ezek a tárgyak, vagy további darabokkal kell számolnunk. Fontos kérdés az is, hogy a századforduló óta kerültek-e ezekről a lelőhelyekről további kályhaalkatrészek, ha igen, milyen darabokkal számolhatunk. Minden bizonnyal nem egy-egy darab lelhető fel egy-egy lelőhelyen.

I.11.C típus

A decs-etei anyagban az I.11. típusban egy C alcsoportot is létrehoztam.⁹⁸ Ez számos olyan töredéket tartalmaz, amely csúcsos, kerek gömbszerű nyúlványban végződik. Véleményem szerint ezek a darabok egyrészt az A alcsoport darabjai lehetnek (1–2.), valamint miután függőleges tengelyükre szimmetrikusak, és a töredékből megállapítható, hogy nem zártak, a kupoladíszek tetején lehettek. Ez Etén és más lelőhelyek esetében is további vizsgálatot igényel.

I.4. típus – Kupoladísz – hagyma alakú kályhaszemek

A hagyma alakú kályhaszemek jellegzetes részei a kályha kupolájának. Jellemzően igen gyakori ez a kályhaszem típus. A kályhaszemeket méretük, arányaik alapján több alcsoportba soroltam (I.4.A–I.4.E típusok).⁹⁹

A Tolna megye területén előkerült leletek között találtam olyan darabokat, amelyek formailag ugyan az I.1. típusba sorolhatóak, de a hagyma alakú szemek (I.4.) funkciójában alkalmazták. (Belső oldala kormos, a külső oldala tapasztott és meszelt.)

– Pohár alakú kályhaszem – hagyma alakú kályhaszem funkciójában, Bölcse, Petőfi u. 7.,¹⁰⁰ ltsz.: 73.129.22. A kályhaszem szájával a boltozatba volt fordítva, külső oldalán látszik a meszelt tapasztás.

I.4.E típus – Hagyma alakú kályhaszem különleges felső résszel

A kályha kupolájába építettek azokat a szemeket, amelyek fő jellemzőik tekintetében hagyma formájúak, valamint különleges formájú csúcsuk van. Belső oldaluk kormos. Elképzelhető azonban, hogy az I.11.B típushoz hasonlóan a kályha boltozatába kerültek beépítésre. Az ebben a csoportban lévő tárgyak azonban főként nyitottak voltak alul, azaz a füst a belsejükbe került.

Decs-Ete feltárásából kerültek elő nagyméretű, ráadásul vörös és szürke színű hagyma alakú szemek, amelyek felső vége a klasszikus elvékonyodó, általában egyenesen végződő csúcs helyett

⁹⁴ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1448458> (elérés: 2025. 02. 22.)

⁹⁵ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1447610> (elérés: 2025. 02. 22.)

⁹⁶ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1447612> (elérés: 2025. 02. 22.)

⁹⁷ <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1450238> (elérés: 2025. 02. 22.)

⁹⁸ VIZI 2022b, 255, 30. tábla 1–4.

⁹⁹ VIZI 2022b, 210, 214, 245–246. 20–21. tábla.

¹⁰⁰ VIZI 2023a, 135, 136. 21a-b. kép. Magasság: 14,8, peremátmérő: 11,5 cm.

21a-b. kép. Hagyma alakú kályhaszem, Tolna megye, ltsz.: 58.137.1. (fotó: Retkes Tamás)

22a-b kép. Hagyma alakú kályhaszem, Decs-Ete, ltsz.: 58.163.32. (fotó: Retkes Tamás)

csúcsán gombos, esetleg többszörösen tagolt a testből kinyúló, gombban végződő részük. Ezeket az I.4.D és I.4.E típusba soroltam.¹⁰¹

– Hagyma alakú kályhaszem, ltsz.: 58.137.1. (21a-b. kép). Enyhén kúpos test, az alul kúposan keskenyedő rész volt a kályha boltozatába építve. A felső részen csigavonalas bekarcolt vonaldíszszel, de hiányzó felső résszel, valószínűleg gombos csúccsal. Nem tudható, hogy a hiányzó rész miatt pontosan melyik csoportba tartozik.

– Hagyma alakú kályhaszem, gombos véggel, Decs–Ete, ltsz.: 58.163.32. (22a-b. kép). Enyhén kúpos test, éles hasvonallal. A kúpos felső részt csúcsban végződő gömb zárja. Az 58.163.37. leltári számú darab hasonló, de letört a felső része, így teljes bizonyossággal nem állítható a formai azonosságuk.

– Gombos végű hagyma alakú kályhaszem, Bölcse, Petőfi u. 7.,¹⁰² ltsz.: 73.129.27. (23a-c. kép). A bemutatott darabon a hastól indulva közel vízszintesen rádlidisz fut az oromig. Érdekes módon egyik oldalon teljes magasságig tapasztás van rajta.

A kályha felső párkánya

A kályhák felső zárásáról az eltelt évtizedek alatt számos tanulmány, sokféle leírás készült, az adott lelőhelyen fellelhető leletanyag alapján. Tudjuk, hogy a hasáb alakú alsó részen ülő hengeres felső rész felső peremét különféle módon alakították, díszítették. A felső szél kialakítása az idők folyamán más-más formát mutatott. A felső zárás lehetett pusztán tapasztásból is.¹⁰³

¹⁰¹ VIZI 2022b, 213–214, 246. 21. tábla.

¹⁰² VIZI 2023a, 134–138. Hagyma alakú kályhaszem: VIZI 2023a, 136. 20a-b. kép.

¹⁰³ A visegrádi Alsóvár területén kerültek elő török kori mázatlan szemeskályhák darabjai. A leletekből rekonstrukciót készítettek

23a-c. kép. Rádlidíszes, gombos záródású, hagyma alakú kályhaszem, Bölcse, Petőfi u., ltsz.: 73.129.27. (fotó: Retkes Tamás)

A külsővati kályhán figyelhető meg a felső szélén (az alsó rész felső szélén is), hogy agyagból csavart szálakból font peremrész található.¹⁰⁴ Külsővat esetében a felső párkányon ugyan nem kizárólagosan ez van, de elképzelhető, hogy van olyan kályha, ahol ezzel zárul a felső rész.

Az Etén előkerült leletanyag alapján tipológiai sorba illesztettem a fellelhető darabokat.¹⁰⁵ Ezek alapján veszem sorba, hogy mely elemek képezhették egy szemeskályha felső részét.

I.8. típus

Egyenlő szárú háromszög formájú, tál alakú hátsó részes, nyitott előoldalú, felül csúcsos gombos kályhaszem.¹⁰⁶

I.10. típus

Háromszög forma szájnyílású, tál alakú kályhaszem. Semmiféle díszítéssel nem rendelkezik.¹⁰⁷

Felhasználásakor a toronyrész felső sorát képezhették belőlük, ellentett módon összefordítva az elemeket, tulajdonképpen egy egyenes felső részű sor keletkezett a kályha felső szélén.

Sabján Tibor a külsővati udvarház, a baji udvarház kályháinak felső sorát képzelte el ily módon. A baji kályhánál pedig ezt a sort egy sodrott agyagtapasztás zárta.¹⁰⁸

Környékünkötől kissé távolabb, a szigligeti felsővár kályháinak rekonstrukciói során is alkalmaztam a rendelkezésre álló kályhaszemanyag alapján ezt az elrendezést.¹⁰⁹ Előfordul vörös, sárgás és szürke színben is, így a különféle színű szemeket váltva lehet különleges színhatást elérni.

I.14. típus

Háromnyúlványos, pártás oromcsempe.¹¹⁰

Az előlnézetben téglalap alakú oromcsempe felül három bástyanyúlványszerű díszítéssel mázas

tapasztásdarabok alapján. Két csúcsos, háromszög alakú csempe azonban még rákerült a kályha felső zárására. KOCSIS 2021, 194–199, 21–23. kép.

¹⁰⁴ Legutóbb: TEREI 2018, 90–91.

¹⁰⁵ VIZI 2022b, 242–263, 17–38. tábla.

¹⁰⁶ VIZI 2022b, 215–216, 250, 25. tábla.

¹⁰⁷ VIZI 2022b, 216, 253. 28. tábla.

¹⁰⁸ A kályharekonstrukciókban az egyes lelőhelyeken talált tapasztásdarabok jelentettek meghatározó momentumot a kályhaformák meghatározásához, így az egyes csempék egymáshoz való viszonyát. SABJÁN 2001; SABJÁN 2005, 359–361. kép; TEREI 2018, 91. 2.35. tétel.

¹⁰⁹ VIZI 2022a.

¹¹⁰ VIZI 2022b, 258. 33. tábla. A vizsgálatok folytatása nyomán újabb altípusokat határoztam meg.

formában ismert már a Zsigmond-kor kályhásságában.¹¹¹ Az előlap rajzolatában, kialakításában azonban többféle megoldást találunk a mázatlan csempék sorában. Itt a felső három nyúlvány egy vízszintes bordákkal tagolt részre támaszkodik, alatta jelen esetben egy vízszintes téglalap formájú mezőben egy griff látható.

Az ozorai vár feltárásából került elő azonban olyan hármast nyúlvánnyal kialakított pártázatos csempe is, amely csak keskeny laprészre támaszkodik.¹¹² Ez a darab a színoldalán grafitozott.

A fekvő téglalap alakú, felül három nyúlvánnyal rendelkező pártázatos típusú csempének épp az előlapjának különféle mintája alapján több altípusba sorolható.

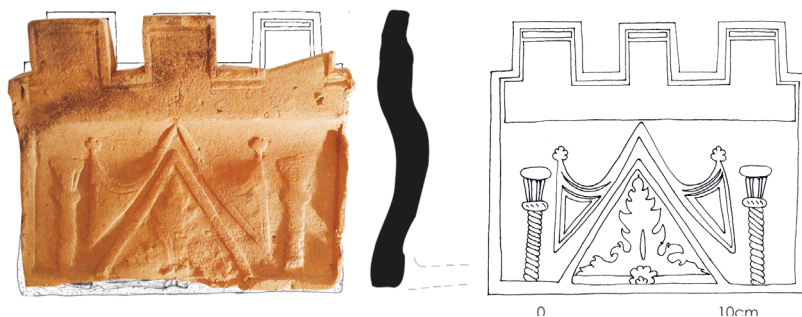
I.14.A típus

Azonos a tapétamintás P.P.7. típusú oromcsempével.

A fekvő téglalap alakú oromcsempe felső szélén három bástyafokszerű nyúlvánnyal rendelkezik. Sima, préselt lap, hátul egy kicsi, az alsó szélhez csatlakozó ovális „talpacskája” van, amely a rögzítésre szolgált.

A színoldal mintája a tapétamintás csempék csoportjába tartozó oromcsempe mintája. A

középső részén akantuszlevél van, kétoldalt oszlopokkal. Fontos, hogy nincs hátoldali tál alakú része. Ezt a típust a tapétamintás kályhákkal megegyezően keltezem, a 16. század második felére, utolsó harmadára. Elképzelhető, hogy volt grafitbevonat az elején, hasonlóan a téglalap és a négyzet alakú tapétamintás típusú lapcsempékhez. Ez az altípus véleményem szerint speciálisan a tapétamintás csempékhez készült. Nagy valószínűséggel nem állt rendelkezésre a tapétamintás csempékhez tartozó oromcsempe, ezért kreáltak egy ilyen rajzolatú típust (például: ltsz.: E.2008.26.6.) (24. kép).

24. kép. Pártázatos oromcsempe sima háttal, Decs-Ete, ltsz.: E.2008.26.6. (rajz: Csiszér Antal, fotó: Retkes Tamás, digitális szerkesztés: Sági Apollónia)

I.14.B típus

Azonos a tapétamintás P.P.8. típusú oromcsempével.

Téglalap formájú előlappal kialakított oromcsempe, felül három pártaszerű nyúlvánnyal (ltsz.: E.2008.27.2.) (25. kép). A csempelap vízszintesen egyharmad-kétharmad arányban elkülönül. A felső egyharmad enyhén domború, rajta zegzugmintával, a háromszögekben elmosódott pontszerű mintával. Az alsó kétharmad kifelé rézsűs részében vízszintesen egy pálcára csavarodó szalagdísz láthatunk. Ez a mintázat a megye lelőhelyein is több helyütt előfordul. A préseléssel készült előlaphoz hátul zárt tál alakú rész

25. kép. Pártázatos oromcsempe tál alakú hátrésszel, Decs-Ete, ltsz.: E.2008.71.1. (fotó: Retkes Tamás, digitális szerkesztés: Sági Szilvia)

¹¹¹ Az ozorai vár vártörténeti kiállításán a Zsigmond-kori kályhásságot bemutató vitrinben láthatunk ilyen csempét, zöld mázasan. VIZI 2023a, 148. 45. kép, jobb oldal, felül.

¹¹² VIZI 2023a, 153. 56a-b. kép. ltsz.: Oz.2014.333.29.

csatlakozik. Az előlapot nagy valószínűséggel grafitbevonattal díszítették. Ennek a típusnak további példája a Tolnán előkerült kályhasanyagból egy oromcsempe (26a-b. kép).¹¹³

A téglalap alakú, felül három bástyafokszerű nyúlvánnyal rendelkező párkányok azonban számos kérdést vetnek fel. Az oromcsempék és az oromcsempe-töredékek különféle lelőhelyekről összegyűjtött példányai arra utalnak, hogy még részletesebb gyűjtést és elemzést kell elvégezni.

Az udvari kályhák esetében ismerjük már típusukat, az ozorai várkastély feltárásából zöld mázas példányokat ismerünk, amelyek előlapján sárkányábrázolást találunk.¹¹⁴ A lépcsős bástyafokot ábrázoló nyúlvány ugyan letörött, de egy másik példány alapján rekonstruálták. A csempe a Zsigmond-kori IV. csoport 15. típusa.¹¹⁵ A 15b típus pártanyúlványa egyenes, nem tagolt. Ez a típus hasonlít inkább a jelen munkában tárgyalt típusok felső zárására.

Papp László Baranya megyében folytatott falukutatásaiból került elő a vizsgált csoportba tartozó csempeanyag.¹¹⁶ A fellelhető anyagot áttekintve jelen tanulmányban néhány fontosabb darabra, jelenségre hívom fel a figyelmet.¹¹⁷

Somberek-Doboka falu területéről került elő a 13. századtól a 16. század elejéig terjedő időszakból leletanyag.¹¹⁸ Az előkerült mázas csempeanyagban növényi díszes lapcsempék, gótikus jellegű oromcsempék találhatók többek között (27–28. kép).¹¹⁹ Az oromcsempe téglalap alakú, a felső szélén bástyafokszerű nyúlványok vannak (ezek mázatlanok nagyrészt), de itt négy darab nyúlványt találunk. A csempe felső részén vakmérmű van, rajta címerrel. Alatta pedig három csúcsíves ablak indítása felső fele.

A leletben található egy felül háromszög formában záródó, tetején és külső oldalain indadíszes záródású darab is (29a-b. kép).¹²⁰

Részletes elemzés tárgya kell legyen a különféle típusú csempék elhelyezkedése a kályhán. Elképzelhető, hogy a növényi mintás, téglalap alakú részek az alsó és a felső részben is szerepeltek. A négy bástyanyúlvánnal díszített darabok és a csúcsos csempék egymáshoz való viszonya érdekesebb. Elképzelhető, hogy nem a bástyaszerű nyúlványos csempe volt a legfelső a kályhán, hanem a háromszög végződésű. Elképzelhető, hogy a felső zárást alkotó csúcsos csempék egy szűkebb sort alkottak a kályhán, mint legfelső sor.

Baranyában Bólyból került elő szintén még Papp László kutatása nyomán egy bástyaszerű nyúlvánnyal bíró oromcsempe (30a-c. kép).¹²¹ A fekvő téglalap formájú csempe az etei I.14.B típusú csempével rokon, amennyiben fekvő téglalap formájú, felül három nyúlványa, hátul pedig tál formájú hátrésze van. A lényeges különbség, hogy áttört, metszett díszű az előlapja, amely a többi metszett díszű csempe centrális, kerek motívumát alkalmazza, kissé egyszerű formában. Az alsó részét apró háromszögekből álló minta díszíti. Külön érdekesség a sok bekarcolt, beböködött dísz, mind a nyúlványokon, és azok alatt vízszintesen a csempe felső szélén, mind az alsó háromszög nyúlványokon. Ezek azt jelzik, hogy egyedi díszítésű darabról, kályháról van szó. Sajnos igen kevés darabot ismerek egyelőre erről a lelőhelyről, kályháról. A leltárkönyv szerint erről a lelőhelyről

¹¹³ Tolna-Posta előtt került elő más típusú kályhaszemekkel együtt. Előlapja grafitozott volt, de a tál alakú hátrész nem zárt volt, hanem egy szalagból alakították ki. VIZI 2023a, 160. 66a-b. kép. Ilyen mintájú töredékeket mutattam be többek között Ozora-Vár lelőhelyről is. VIZI 2023a, 150–151. 51–52. kép.

¹¹⁴ FELD – GERELYES 1985, 178, 176. 12. kép, legalsó.

¹¹⁵ VIZI 2015, 47, 65. 1. tábla 3–4; GERE – VIZI 2015, 22–21, 22. kép.

¹¹⁶ PAPP 1966, 103–107. Somberek: JPM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 62.275.1.–62.285.1.

¹¹⁷ Ezúton is köszönöm a Janus Pannonius Múzeum igazgatójának, Bertók Gábornak az engedélyét, hogy tanulmányozhattam és közölhettem a darabot. Köszönöm Jakab Réka osztályvezetőnek és Majdán Mira régésznek a segítséget.

¹¹⁸ Somberek kutatásáról legutóbb: BERTÓK – SZAJCSÁN 2022, 57–62.

¹¹⁹ PAPP 1966, 105, 3–5. kép. Véleményem szerint a 3–4. kép közlése 180 fokkal elfordított helyzetben történt. Helyesen lásd: 27–28. kép.

¹²⁰ JPM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 62.276.11.3.

¹²¹ PAPP 1966, 105–106, 7. kép. A csempe bemutatása téves beállítással történt. Jó tájolással lásd a 30a-c. képeket. JPM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 62.195.2.1. Köszönöm Bertók Gábor igazgatónak, hogy hozzájárult a lelőhely tárgyainak vizsgálatához és újraközléséhez. Köszönöm Jakab Réka osztályvezetőnek és Majdán Mira régésznek a segítséget.

26a-b. kép. Pártázatos oromcsempe, Tolna-Posta előtt, ltsz.: 66.209.2–66.209.3. (fotó: Retkes Tamás)

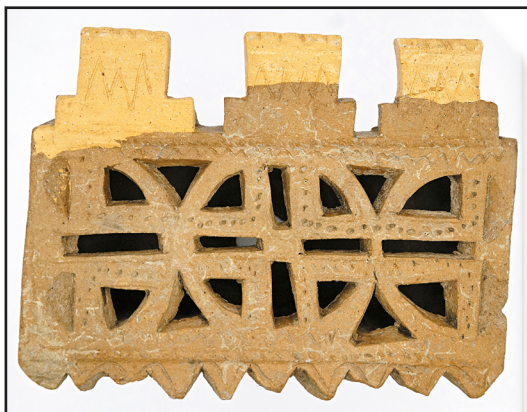
27. kép. Lapcsempe, Somberek-Doboka, ltsz.: 62.276.11.8. (fotó: Gere László)

28. kép. Pártadíszes oromcsempe, Somberek-Doboka, ltsz.: 62.276.11. (fotó: Gere László)

29a-b. kép. Csúcsos oromcsempe, Somberek-Doboka, ltsz.: 62.276.11.3. (fotó: Gere László)

30a-c. kép. Pártadíszes oromcsempe, Bóly, ltsz.: 62.195.2.1. (fotó: Gere László)

31a-b. kép. Mérműves csempe töredéke, Bóly, ltsz.: 62.195.3.1. (fotó: Gere László)

előkerült további darab, egy nagy valószínűséggel álló téglalap formájú, alsó részén töredékes, mérműdíszes, a mérműveken grafitdíszes kályhaszem, ami érdekes kérdéseket vet fel (31a-b. kép).¹²² A megmaradt rész a csempe felső részén a „szokásos” kerek formájú mérműdíz, amelynek nagy

¹²² JPM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 62.195.3.1. Szélesség: 15,7 cm, mélység: 8,5 cm.

**32a-c. Oromcsempe tál alakú hátrésszel,
Bátmonostor, ltsz. nélkül (fotó: Gere László)**

része kitört, és az alsó három, gótikus, mérmű ablak indítása látszik. Háta dongás, felül félköríves zárólappal, alsó fele is ilyen lehetett. Összességében a Holl Imre által meghatározott Zsigmond-kori I. csoport 7a és 7b mázas csempetípusaival tarthatom rokonságban lévőnek.¹²³ A most bemutatott darab azonban mázatlan, mérművein grafitbevonatos, tehát valójában formailag azonos, hasonló, de egyszerűbb kivitelű példánnyal van dolgunk. Ennek részletes elemzésére, okainak vizsgálatára egyelőre nincs módom.

Decs-Ete esetében sok mázatlan mérműtöredék került elő a mezővárosban végzett munkáink során. A töredékesség miatt az egyértelmű csoportokba sorolásuk is meglehetősen problémás volt. A közelmúltban a mérművekből ismertettem néhány töredéket.¹²⁴

Az Őcsény-Oltoványban feltárt és rekonstruálható, felső részén mérműdíszes zárással, mérműves oromcsempével rendelkező kályha,¹²⁵ amely ráadásul teljesnek tekinthető, egyik alappéldáját adhatja a nem udvari kályhák pontosabb elemzéséhez. Vizsgálni kell, hogy oromcsempéről van szó az adott darab esetében, vagy a kályha testéhez tartozó csempéről. A kályha többi része pedig arra utal, hogy több variációja is elképzelhető egy-egy kályhának. Értem ez alatt, hogy gazdag díszű, mérműves darabok mellett egyszerű, előlap nélküli, mázatlan mély kályhaszemek is alkotórészei lehettek a kályhának.

¹²³ HOLL 2002, 357–380. A két típus a 367. 1. képen 7a-b., a kályharekonstrukció a 18. képen. Kályhamodellt is készítettek: BENDA 2018, 89. Jelen tanulmányban és a hivatkozásban nem ismertetem az 1958-ban már közölt típusmeghatározást. Jelen hivatkozásban Holl Imre is összefoglalja a korábbi kutatási eredményeit, az időközben a további kutatásai folytán bekövetkezett módosulásokat. Az, hogy a most ismertett csempék pontosan milyen felépítésű kályhát alkottak, milyen típusokat használtak még, sajnos nem meghatározható. Lehetséges, hogy ehhez az adott lelőhelyen újabb, hitelesítő ásatásra van szükség.

¹²⁴ VIZI 2023a, 140–141, 27–29a-b. kép.

¹²⁵ Legutóbb: VIZI 2023a, 152–153, 57–58. kép.

A téglalap alakú, várpártázatszerű nyúlvánnyal rendelkező, fekvő téglalap alakú oromcsempék közül Biczó Piroskának a Bátmonostor-Pusztafalun¹²⁶ folytatott kutatásából előkerült csempéjét mutatom még be (32a-c. kép).¹²⁷ (A darabra a Türr István Múzeum régészeti látványtárában figyeltem fel további érdekes darabok társaságában.)

A fekvő téglalap alakú oromcsempe erősen kavicsos, szemcsés anyagú agyagból készült, vörösesbarnára égett, a letörött nyúlványainál megfigyelhető, hogy a szürke agyag nem teljesen égett át. Nyújtott formájú, tál alakú korongolt hátrész csatlakozik az előlaphoz. A tálrészt egy lyuk töri át a pártázat mögött. Az előlapon forgórózsaszerű, minden bizonnyal a csempe nyers állapotában kivéssett minta található. Ez a kivágás mutatja, hogy az előlap vastagsága 1,5–2 cm. Egyéb díszítés az előlapon nem látható. A három bástyaszerű nyúlvány letörött, csak a helyük árulkodik meglétükről. Így nagyságukról, esetleges díszítésükről nem tudunk semmit.¹²⁸

A párkánydísz esetében figyelemre méltó az igen robosztus formája, anyaga a soványítással, valamint a nagyméretű hátsó tálrésze.

Feltételezhető, hogy egy adott területen létezik egy durva anyagból készített csempék/szemek csoportja. Ennek felderítése még további alapos kutatásra van szükség. Kályhaformák meghatározására is csak egy nagyobb mennyiségű leletanyag vizsgálata nyomán lehet sort keríteni.

A háromnyúlványos csempék különféle variációi között meg kell említenem az Alföldön, Szentkirályon előkerült egyik kályhát,¹²⁹ amelynek a felső zárását egy ilyen háromnyúlványos csempével oldották meg (7. kép). A kályha a Mezőgazdasági Múzeum házrekonstrukciójában áll, az eredeti csempéket bemutató kiállítással együtt.

ÖSSZEFOGLALÁS, FELADATOK

Ete mezőváros kályhás leletanyagának feldolgozása igen sokrétű feladatot rótt a kutatóra. Egyrészt a helyben előkerült leletanyagok áttekintő vizsgálata, tipológiai kísérlete nem kevés munkát igényelt, igényel. Másrészt a leletanyag tanulmányozása során szükség volt, hogy többféle szempont alapján vizsgáljam a rendelkezésre álló leletanyagot.

Így a hagyományos, csempe- és népikályha-vizsgálat mellett arra is figyelni kellett, hogy a mezővárosban nemcsak a felépített kályhák maradványait meghatározzam, hanem a mezővárosban működött fazekasműhely megtalált leletanyagát is elemezzem. A helyben talált, feltárt anyag nyilvánvalóan nem egy kályha anyaga volt.

Az említetteket természetesen a kronológiai szempontú vizsgálattal kellett összekapcsolni. Ebben a kályhák megjelenésétől a török hódoltság közepén elpusztult mezőváros különböző időszakainak korszakait kellett tanulmányozni.

A leletanyagban néhány, leletegyüttesnek tekinthető anyag (kályhaomladék, deponált kályhás anyag, frissen készült kályhaszemanyag) mellett jelentős „szórvány,” a különböző időszakban használt kályhák egy kályhához tartozó darabjait kellett meghatározni.

A mezőváros területén előkerült leletanyag mellett fontos volt vizsgálatba vonni a közeli és kissé

¹²⁶ Az 1970-es évek második felében Biczó Piroksa régész által folytatott ásatás kályhás leletanyagából jelen esetben csak ezt az egy oromcsempét közlöm, épp az oromcsempék bemutatása okán. A kutatásból előkerült további anyagok vizsgálata folyamatban van, számos érdekes darab található az ásatási anyagban. Ezúton köszönöm Biczó Piroskának, hogy megtekinthettem az anyagot, hogy a darabok feldolgozásához hozzájárult. Köszönöm szíves segítségét, az ásatási dokumentáció rendelkezésemre bocsátását. Jelen tanulmányban ennek felhasználására nem került sor, de a további feldolgozáshoz mindenképpen fontosak ezek az anyagok.

¹²⁷ A kályhaszem a Türr István Múzeum (Baja) régészeti gyűjteményébe tartozik. Leltározatlan. A múzeum Látványtárában látható. Köszönöm az ásatónak, Biczó Piroksa régésznek, hogy engedélyezte az ásatásból származó anyag tanulmányozását és hozzájárult a közléséhez. Köszönöm a Türr István Múzeum igazgatójának, N. Kovács Zitának a tárgy tanulmányozásához és a közléséhez való hozzájárulását. Köszönöm Horváth Szilvia régésznek (Türr István Múzeum, Baja) a kutatás során nyújtott segítségét.

¹²⁸ A leletanyag eddigi átvizsgálása során eddig több példányt nem találtam ebből az oromcsempéből, így egyelőre ennek a résznek a milyenségét csak nagyságrendileg tudjuk meghatározni.

¹²⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH 2000, 121–149; SABJÁN 2000, 151–182 (különösen a 181. 11. kép); SABJÁN 2001. Szentkirály kutatásáról a publikációkat a hivatkozott cikkekben találhatunk.

távolabbi lelőhelyek eddig előkerült és hozzáférhető anyagát. Ezek a még nem teljesnek tekinthető gyűjtések már eddig is több tanulsággal szolgáltak.

Fontos, hogy a különböző típusok elkülönítését tovább folytassam, és vizsgáljam lehetőség szerint felhasználásukat egy-egy kályha esetében. Ezzel, úgy látom, az elterjedés, gyártás, felhasználás újabb területeit lehet feltárni.

A kupola- és oromdíszek vizsgálatának megkezdésével a kályhás leletanyag részletes vizsgálata indult. A kályhák különböző részeinek vizsgálata minden bizonnyal további új információkat ad a kályhák magyarországi történetéhez.

IRODALOMJEGYZÉK

- A hódoltság 2002
A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002. (Opuscula Hungarica III.)
- A középkori magyar agrárium 2000
A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000.
- B. Zs. 1903
 B. Zs. [BÁTKY Zsigmond]: Régi sárközi kemencze. *NéprÉrt* IV (1903) 257–260.
- BÁTKY 1904
 BÁTKY Zsigmond: Különös formájú kályhaszemek. *NéprÉrt* V (1904) 41–49.
- BÁTKY 1905
 BÁTKY Zsigmond: [Kiegészítés Roediger Lajos A zombori múzeum kályhabetét cserépedényei című cikkéhez.] *NéprÉrt* VI (1905) 108–110.
- BÁTKY 1933
 BÁTKY Zsigmond: Fűtés: In: Bátky Zsigmond – Györffy István – Visky Károly: *A magyarság tárgyi néprajza 1.* Budapest 1933, 287–298. (A magyarság néprajza I.)
- BENDA 2018
 BENDA Judit: Zsigmond-kori kályha modellje. In: *Szívmelengető* 2018, 89.
- BERTA 2018
 BERTA Adrián: A dombói vár 2015. évi régészeti feltárása (Archäologische Ausgrabung der Burg in Dombó vom Jahre 2015). *WMMÉ* XL (2018) 207–266.
- BERTÓK – SZAJCSÁN 2022
 BERTÓK Gábor – SZAJCSÁN Éva: Jelentés Somberek-Öregtemplom-dűlő és környéke roncsolásmentes kutatásáról. In: *Vitézek* 2022, 57–62.
- BOLDIZSÁR 2018
 BOLDIZSÁR Péter: A dombói vár 2014–2015. évi feltárásainak középkori kályhacsempe leletei (Mittelalterliche Kachelfundstücke der Freilegungen der Burg Dombó aus den Jahren 2014–2015). *WMMÉ* XL (2018) 291–304.
- BUZÁS – LŐVEI 1993
 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: A visegrádi királyi palota Mátyás címeres kályhája (Der Kachelofen des Visegráder Königpalastes mit dem Wappen von König Matthias) In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Lövei Pál Budapest 1993, 191–217. (Művészettörténet–Műemlékvédelem IV.)
- CSALOGOVITS 1937
 CSALOGOVITS József: Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. *NéprÉrt* XXIX (1937) 321–333.
- ÉDER 2014
 ÉDER Katalin: Hódoltsághoz köthető gödör a Víziváros területéről (Egy szemeskályha maradványai és kísérőleletei) (A Pit from the Ottoman Era in Budapest, Víziváros). *Budapest Régiségei* XLVII (2014) 283–311.

- FELD 2008 FELD István: *Importtárgyak, mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai*. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 297–316.
- FELD 2018 FELD István: Holl Imre szerepe a magyarországi és a nemzetközi kályhacsempe kutatásban. In: *Szívmelengető* 2018, 14–24.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya: Késő-középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból (Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burgschoß von Ozora). *CommArchHung* 1985, 163–184.
- GAÁL 2015 GAÁL Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen (Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd-Palánk [Jeni Palánk] und in der Landschaft). *WMMÉ* XXXVII (2015) 145–215.
- GERE – VIZI 2015 GERE László – VIZI Márta: A fűtés és a világítás tárgyi emlékei a 15. század első feléből. In: *Csodálatos castello. Az ozorai vár története*. Szerk. Ritoók Pál. Budapest 2015, 19–25.
- GERE – VIZI 2019 GERE László – VIZI Márta: Kályharekonstrukciók a szigligeti felsővárból. Az északi ház kályhái (Ofenkachelrekonstruktionen aus der Oberburg in Szigliget. Ofen des nördlichen Hauses). *WMMÉ* XLI (2019) 27–63.
- GERE – VIZI 2024 GERE László – VIZI Márta: Egy múzeumpalota születése. Szemelvények a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum épületének történetéből (The Birth of a Museum Palace. Experts from the History of the Building of the Wosinsky Mór Museum in Szekszárd). In: „Általad nyert szép hazát...” *Tanulmányok Fodor István emlékére. Második kötet*. Szerk. P. Barna Judit – Szalontai Csaba. Budapest 2024, 403–419.
- Gerencsérek 2002 *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről (Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete)*. Szerk. Havassy Péter. Gyula 2002. (Gyulai Katalógusok 11.)
- HOLL 1979 HOLL Imre: Sarvaly középkori lakóházai (Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly). *ArchÉrt* 106/1 (1979) 33–51.
- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencsérek* 2002, 7–30.
- HOLL 2010 HOLL Imre: Kályhacsempék és a népművészet falusi kúriákban (Stove Tiles and Folklore in Country Noble Houses [Curia]). *ArchÉrt* 135 (2010) 85–145. DOI: 10.1556/ArchÉrt.135.2010.5.
- HOLL – PARÁDI 1982 HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest 1982. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- KNÉZY 2002 KNÉZY Judit: Szemeskályhák Somogyban (Tiles Stoves with Cup-shaped Tiles in Somogy County). *Somogyi Múzeumok Közleményei* XV (2002) 161–186.

KOCSIS 2018	KOCSIS Edit: A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: <i>Szívmelengető</i> 2018, 25–31.
KOCSIS 2021	KOCSIS Edit: Középkori és törökkori kályhák Visegrádon. In: „Visegrád, Visegrád! Hol hajdani fényed?“. <i>Tanulmányok Szőke Mátyás 80. születésnapjára</i> . Szerk. Buzás Gergely. Visegrád 2021, 179–219.
KOVÁCH 1903	KOVÁCH Aladár: Néprajzi tanulmányut a vármegyében. <i>Tolnavármegye</i> 1903. május 10. (XIII. évf. 19. sz.) 1–4.
KOVÁCS 2023	KOVÁCS Gyöngyi: <i>Balkániaiak a hódoltságkori Dél-Dunántúlon – a régészet tanulsága (People from the Balkans in Southern Transdanubia in the Ottoman Period – The Testimony of Archaeology)</i> . In: A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor 2023, 79–104. (Wosinsky Könyvek 1.)
MALONYAY 1912	MALONYAY Dezső: <i>A magyar nép művészete. Negyedik. kötet. A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna)</i> . Budapest 1912.
MIKLÓS 2001	MIKLÓS Zsuzsa: Várak Tolna megyében. In: <i>Tolna megye évszázadai a régészet tükrében (Válogatás az elmúlt 10 év ásatási anyagából)</i> . Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2001, 41–46, 22–27. tábla
MIKLÓS 2007	MIKLÓS Zsuzsa: <i>Tolna megye várai</i> . Budapest 2007. (Varia Archaeologica Hungarica 22.)
MIKLÓS 2012	MIKLÓS Zsuzsa: Váralja-Várfő. <i>Castrum</i> 15/1–2 (2012) 120–123.
MIKLÓS – VIZI 1999	MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterliche Marktflecken Ete). <i>WMMÉ</i> XXI (1999) 207–269.
MIKLÓS – VIZI 2002a	MIKLÓS, Zsuzsa – VIZI, Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> 53 (2002) 195–253.
MIKLÓS – VIZI 2002b	MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros településtörténetéhez. In: <i>A hódoltság</i> 2002, 195–208.
MIKLÓS – VIZI 2003	MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Ete – egy elpusztult középkori mezőváros a Sárközben (Ete ein verwüsteter mittelalterlicher Marktflecken in der Landschaft Sárköz). <i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica</i> IX (2003) 317–324.
MIKLÓS – VIZI 2009	MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Ete (Tolna megye) – egy középkori mezőváros kutatásának közel 200 éve. In: <i>Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján</i> . Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Szentes 2009, 293–302.

Népi építészet 2001	<i>Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig</i> (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga). Szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.)
PÁLÓCZI HORVÁTH 2000	PÁLÓCZI HORVÁTH András: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban I. In: <i>A középkori magyar agrárium</i> 2000, 121–149.
PÁLÓCZI HORVÁTH 2023	PÁLÓCZI HORVÁTH András: A középkori Szentkirály falu feltárásának eredményei. In: <i>A középkor kutatásának újabb eredményei Bács-Kiskun megyében</i> . Szerk. Lantos Andrea. Kalocsa 2023, 129–143. (Kalocsai Múzeumi Értekezések 24.)
PAPP 1931	PAPP László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén (Adalékok a magyar ház és kemence történetéhez). <i>NéprÉrt</i> XXIII (1931) 137–152.
PAPP 1966	PAPP László: Az elpusztult baranyai falvak kutatása. <i>Műemlékvédelem</i> X (1966) 103–107.
PUSZTAI 2002	PUSZTAI Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: <i>A hódoltság</i> 2002, 289–298.
ROEDIGER 1905	ROEDIGER Lajos: A zombori múzeum kályhabetét cserépedényei. <i>NéprÉrt</i> VI (1905) 107–108.
ROTH HEEGE 2012	ROTH HEEGE, Eva: <i>Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen</i> . Basel 2012. (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 39.)
ROTH HEEGE 2018	ROTH HEEGE, Eva: Az európai cserépkályhák korai története – Vázlat. In: <i>Szívmelengető</i> 2018, 33–39.
SABJÁN 2000	SABJÁN Tibor: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban II. In: <i>A középkori magyar agrárium</i> 2000, 151–182.
SABJÁN 2001	SABJÁN Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: <i>Népi építészet</i> 2001, 281–330.
SABJÁN 2005	SABJÁN Tibor: Kályhás mesterség. In: <i>A magyar kézművesipar története</i> . Szerk. Szulovszky János. Budapest 2005, 355–362.
SZABÓ 1938	SZABÓ Kálmán: <i>Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kecskemét th. város múzeumának ásatásai)</i> (Kulturgeschitliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene). Budapest 1938. (Bibliotheca Humanitatis Historica III.)
SZABÓ – CSÁNYI 2012	SZABÓ Géza – CSÁNYI Viktor: Werbőczy két Tolna megyei vára: Dombó és Döbrököz az újabb régészeti megfigyelések tükrében (Zwei Burgen von Werbőczy im Komitat Tolnau. Dombó und Döbrököz im Überblick der neueren archäologischen Beobachtungen). <i>WMMÉ</i> XXXIV (2012) 179–212.

SZENTE 2014	SZENTE Anikó: Ete mezőváros régészeti feltárásainak térinformatikai feldolgozása. Levéltári térképek térinformatikai felhasználása (Geoinformatische Verarbeitung der archäologischen Ausgrabungen des Marktfleckens Ete – Geoinformatische Benutzung der Archivkarten). <i>WMMÉ</i> XXXVI (2012) 323–359.
SZILÁGYI 1984	SZILÁGYI Miklós: Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903) (Two Fieldtrips of János Jankó and Zsigmond Bátky in Tolna County [1900–1903]). <i>Ethnographia</i> XCV (1984) 284–381.
Szívmelengető 2018	<i>Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum 2018. április 11–szeptember 2.</i> Szerk. Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018.
TEREI 2018	TEREI György: A külsővati kályha. In: <i>Szívmelengető</i> 2018, 90–95.
Tolna megye évszázadai 2001	<i>Tolna megye évszázadai a régészet tükrében (Válogatás az elmúlt 10 év ásatási anyagából). Időszaki régészeti kiállítás a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumban 1999. május 18.–2002. szeptember 30.</i> Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2001.
TOMKA 2002	TOMKA Gábor: Katalógus. Alföldi kályhatartozékok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. In: <i>Gerencserek</i> 2002, 86–91.
Vitézek 2022	<i>Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél? Tanulmánykötet Gere László tiszteletére 60. születésnapja alkalmából.</i> Szerk. Velladics Márta – Vizi Márta. Budapest 2022. (Opitz Archaeologica 23.)
VIZI 2000	VIZI Márta: Grafitos kerámia Decs – Etéről. Graphittonkeramik von Decs–Ete und Ozora. <i>WMMÉ</i> XXII (2000) 177–252.
VIZI 2006a	VIZI Márta: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei: kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán: adatbázisrendszer és kerámiaanalízis. In: <i>Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében.</i> Szerk. Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest 2006, 73–90.
VIZI 2006b	VIZI Márta: Szemelvények Tolna megye településeinek 11–17. századi történetéből. In: <i>Örökségünk. Tolna megye évszázadai. A Wosinsky Mór Múzeum állandó kiállítása.</i> Szerk. Gaál Attila – Gaál Zsuzsanna. Szekszárd 2006, 31–62.
VIZI 2009a	VIZI Márta: Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum II. 1934–1946. Dr. József Csalog(ovits) und das Komitatsmuseum Tolna II. 1934–1946. <i>WMMÉ</i> XXXI (2009) 269–356.
VIZI 2009b	VIZI Márta: Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum. Szemelvények a szekszárdi évekből. In: <i>Medinától Etéig. Tisztelegő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján.</i> Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Szentes 2009, 25–37.

VIZI 2010	VIZI Márta: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról (Methods for the Processing of Early Modern Age Ceramics. On the Database for Finds from Ozora Castle). In: <i>A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.</i> Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010, 817–838.
VIZI 2011	VIZI Márta: Újkori kályha darabjai az ozorai várkastély feltárásából. In: <i>Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.</i> Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest 2011, 307–322.
VIZI 2012	VIZI Márta: Kályhásság egy egykori dél-dunántúli mezővárosban (Hafner [Kachelmeister] in einem ehemaligen südtransdanubischen Marktflecken). <i>WMMÉ</i> XXIV (2012) 213–254.
VIZI 2013	VIZI Márta: Decs – Ete mezőváros régészeti kutatása – A 10. ház és kályhája. Archäologische Forschung im Marktflecken Decs-Ete – Das Haus Nr. 10 und sein Ofen. <i>WMMÉ</i> XXXV (2013) 153–217.
VIZI 2014	VIZI Márta: A középkori kályhásság Decs-Ete mezővárosban. Szálak a népi kályhássághoz. In: <i>Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában.</i> Szerk. Báti Anikó – Csoma Zsigmond 2014, 143–169. (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I.)
VIZI 2015	VIZI Márta: Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagáról (Vorläufiger Bericht über das nach der Forschung des Burgkastells von Ozora freigelegte Ofenfundmaterial.) <i>WMMÉ</i> XXXVII (2015) 41–73.
VIZI 2018	VIZI Márta: Apostolt ábrázoló kályhacsempék. Különleges kályhacsempé-típusok az ozorai várkastélyból (Ofenkachel mit Aposteldarstellung. Besondere Mittelalterliche Ofenkacheltype aus dem Burgkastell in Ozora). <i>WMMÉ</i> XL (2018) 305–332.
VIZI 2022a	VIZI Márta: Kályharekonstrukciók a szigligeti felsővárból. In: <i>Vitézek</i> 2022, 209–269.
VIZI 2022b	VIZI Márta: Decs-Ete – a 90. objektum és kályhája. Kályhaszemtípusok a Kelet-Dunántúlon (Objekt Nr. 90 – Das Haus von der Ausgrabung in Decs-Ete vom Jahre 2009). <i>WMMÉ</i> 44 (2022) 175–265. DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2022.52022
VIZI 2023a	VIZI Márta: Népi kályhák Tolna megyében (Folk Stoves in Tolna County). <i>WMMÉ</i> 45 (2023) 125–171. DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2023.4 .
VIZI 2023b	VIZI Márta: Decs, Ete. In: A Wosinsky Mór Megyei Múzeum régészeti kutatásai 2023-ban. Összeáll. K. Németh András. <i>WMMÉ</i> 45 (2023) 355–365. DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2023.12

VIZI 2024a	VIZI Márta: Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsem- péiről (Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle). In: <i>A tudománynak gazdag ágai. Tanulmányok Benkő Elek hetve- nedik születésnapjára</i> . Szerk. Kovács Gyöngyi – Zatykó Csil- la. Budapest 2024, 417–437. DOI: https://doi.org/10.62150/ BE70.2024_25
VIZI 2024a	VIZI Márta: Középkori és kora újkori kályhák Tolna megyé- ben – különös tekintettel Decs-Ete kályháira. In: <i>A mezolit kunyhótól az oszmán palotáig. Ünnepi kötet Kertész Róbert 60. születésnapjára</i> . Szerk. Ádám Márk – Király Attila – Pálóczi Horváth András – Pusztai Tamás. Budapest 2024. Sajtó alatt
VIZI 2025a	VIZI Márta: Szemeskályha koronás kupoladísze. In: <i>A hónap műtárgya. Időszaki kiállítások a Wosinsky Mór Múzeumban 2020–2024</i> . Szerk. K. Németh András. Szekszárd 2025, 6–7. (A Wosinsky Mór Múzeum Kiállításai 9.)
VIZI 2025b	VIZI Márta: <i>Tapétamintás kályhák Decs-Ete mezővárosban</i> . Budapest 2025. Megjelenés alatt

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
JPM	Janus Pannonius Múzeum, Pécs
NéprÉrt	Néprajzi Értesítő, Budapest
WMM	Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Popular Tile Stoves in Tolna County: Part II.

Crown Tiles of Medieval and Early Modern Stoves. Decorative Elements

A crucial aspect of research into the development of medieval and early modern houses is the study of heating methods. In Tolna County, the investigation of the market town of Decs-Ete has yielded significant findings in this field. In the first part of this study on stove-related artefacts, I rely on the extended typology previously established through the analysis of stove tiles from Ete and examine early twentieth-century beaker-shaped tiles preserved in the collection of the Wosinsky Mór Museum.

In the second section of this paper, I address various issues that emerged during the analysis of this material. A central question concerns the classification of the discovered finds within specific stove types. In particular, the study explores whether there is an overlap between the tiles used in stoves constructed from panel-type and beaker-shaped tiles. This issue underscores the importance of stove remains found in situ.

Regarding the structural characteristics, special attention is given to the features of the crest, in addition to the whole body of the stoves. The study traces the development and transformation of the former based on the available archaeological evidence.

The analysis of crown tiles necessitates the examination of complete or nearly complete stoves excavated in Tolna County and other regions of Hungary. This approach allows for the identification of the defining features of the upper decorative elements and the overall composition of the stove crest.

Within the material from Tolna County, I explore triangular tiles with a bowl-shaped reverse side, an incised or pressed front, and a knob at the top.

Another type of crown tiles I examine in this study comprises rectangular items, featuring a tripartite upper edge reminiscent of a bastion parapet. Initially, these tiles had a bowl-shaped reverse side; however, from a certain period onward, they were produced with a flat back.

The collected material offers valuable insights into the appearance of the crest of medieval and early modern stoves. Furthermore, this study highlights problems associated with the reconstruction of certain details of tile stoves and proposes potential solutions to them.